

Hermann Ruge og opplysningen

Jesper Steinnes

Høst 2022

Institutt for arkeologi, konservering og historie

UiO

Forord

Takk til Erling Sandmo som tok på seg å veilede en student som ikke hadde noen anelse om hva han ville skrive om. Ditt kloke og varme vesen er dypt savnet. Takk til Ruben Aas Arvesen for inspirerende samtaler, gode råd og støtte. En stor takk til Håkon Evju for de mange gode veiledningssamtaler som jeg alltid har sett frem til, og kom ut av med nytt pågangsmot og glede for faget. Helt til slutt, en stor takk til Ingvild Bergh-Smith for din kjærighet, tålmodighet og støtte.

Hermann Ruge og Opplysningen

1. Innledning

- 1.2 Fornuftige Tanker over adskillige Curieuse Materier
- 1.3 Resepsjon og utbredelse
- 1.4 Historiografi
- 1.5 Problemstilling og avgrensning
- 1.6 Teori og metode
- 1.7 Oppgavens gang

2. Om Fornuftige Skabninger i Havet

- 2.1.1 Det heliosentriske systemet
- 2.1.2 At månen er bebodd
- 2.1.3 At planetene er bebodde
- 2.1.4 Filosofiens fornøyelser
- 2.1.5 Fornuftsslutningenes potensial
- 2.2.1 Den nye kosmografien i religionens tjeneste
- 2.2.2 Guds hensikt med verden
- 2.2.3 Eilschovs teodicé
- 2.2.4 Åpenbaringen vs. Guds økonomi
- 2.3.1 Ruge «Om Fornuftige Skabninger i Havet»
- 2.3.2 Verdens eksistensbetingelser
- 2.3.3 De fornuftige betrakterne
- 2.3.4 Havets nytte og herlighet
- 2.3.5 Herskere på jorden
- 2.3.6 Syndefloden og den angrende Gud
- 2.3.7 Analogier
- 2.3.8 Havmenn og havfruer
- 2.3.9 Konklusjon

3. Om Underjordiske – Mellom overtro og vantro

- 3.1.1 Intellektuell krise i Europa
- 3.1.2 Bekkers verdenseksorsisme
- 3.2.1 Holberg og den gylne middelvei
- 3.2.2 Pontoppidans Menoza

- 3.2.3 Menozas møte med en bekkerianer
- 3.2.4 Holberg om spøkelser og underjordiske
- 3.3.1 Ruge «Om Underjordiske»
- 3.3.2 De underjordiskes plass i den store værenskjeden
- 3.3.3 Kosmologiske innvendinger
- 3.3.4 Usynlige legemer eller sansebedrag?
- 3.3.5 Åndelige legemer
- 3.3.6 Materielle legemer
- 3.3.7 Konklusjon

4. Avslutning

- 5.1 Ruges plass i den dansk-norske opplysningen
- 5.2 Apologi eller Provokasjon?
- 5.3 Fornuftsslutningenes potensiale

5. Litteratur

1.1 Introduksjon

Perioden som har fått navnet 'Opplysningstiden' utartet seg forskjellig i de europeiske landene. Selv om temaer, ideer, argumenter og konkrete tekster sirkulerte på tvers av landegrensene, så ble de mottatt, tolket og anvendt ulikt i de respektive nasjonale og lokale, samt kulturelle og politiske kontekstene. Til forskjell fra den franske opplysningen, der radikale uavhengige tenkeres kritikk av de religiøse institusjonenes maktutøvelse og fordommer ble et våpen i hendene på borgerskapet, var den nordiske opplysningen statsbetalt og hadde en moderat og kristen profil. I Danmark-Norge hadde de mest sentrale aktørene forankring i kirken, embetsstanden eller universitetet og opptrådte som det lutherske eneveldets støttespillere heller enn opponenter.¹ På tross av det strenge sensurregime og vitenskapens labre kår ved universitetet, uttrykkes det gjennom tidsskrifter og andre publikasjoner en optimistisk fremtidstro, for gjennom kunnskapsproduksjon, allmenndannelse og dyrking av vitenskapene innenfor en fornuftig kristen verdensanskuelse skulle det skapes en ny og bedre verden.²

I den dansk-norske konteksten var prestene en sentral gruppe, hvis verdslige sysler og kunnskapsinteresser gikk langt utover deres tradisjonelle embetsforpliktelser, ofte oppmuntret- og til dels pålagt dem - av sentralmyndighetene.³ For mange var Rentekammeret i Københavns bestilling av en omfattende statistikktopografisk undersøkelse i 1743 begynnelsen på en videre kunnskapsproduksjon, der embetsmenn fikk påbud om å samle informasjon om alt fra økonomi, natur, geografi, innbyggere og håndverksproduksjon innenfor deres amt og prestegjeld.⁴ Opplysning foregikk således også i periferien, og en av de flittigste ved midten av århundret var Hermann Ruge, født 14. desember 1706 på Nesodden. Ruge begynte sine teologistudier i København da han var 18 år, og avla eksamen to år senere. Etter et lite opphold i København ble han i 1729 personlig kapellan hos sin far, Christian Hartvig Ruge (1676-1751) som da var sogneprest på Nesodden, og etter noen måneder som

¹ Krefthing mfl., *En pokkers skrivesyge*, 227-229.

² Krefthing mfl., *En pokkers skrivesyge*, 225-254; Kragh, *Natur Nytt og Ånd 1730-1850*, bind 2, *Dansk naturvidenskabs historie*, 197-208.

³ Se f.eks. Brita Brenna «Clergymen Abiding in the Fields: The Making of the Naturalist Observer in Eighteenth-Century Norwegian Natural History.». *Science in Context* 24, no. 2 (Juni 2011): 143–166. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. doi: 10.1017/S0269889711000044.

⁴ Innberetningene til embetsmennene er transkribert og samlet i fembindsverket *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*. 5 bind. (Oslo: Solum forlag, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008.)

skipsprest ble han i 1737 ordinert til sogneprest i Slidre i Valdres. I 1763 ble han kalt til sogneprest i Eidanger prestegjeld, der han døde året etter.⁵

Ruge var en av få i Norge som forsøkte å arbeide filosofisk og vitenskapelig i tiden før det Kongelige Norske Videnskabers Selskab ble skipet i 1760. Flere av hans forslag til forbedringer i landbruket og økonomien ble trykket i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magasin* (1759) og i *Maanedlige Afhandlinger til en og anden Forbedring i Huusholdningen* (1762).⁶ Ifølge de lokalhistoriske kildene skal han ha drevet prestegården som et mønsterbruk, men den fungerte også som sykestue der Ruge og hans kone tok inn så mange syke de kunne, og pleiet dem etter beste evne.⁸ Sognepresten påtok seg også ansvaret for å overse veibygging i Valdres og var en tidlig pådriver for dyrkingen av poteter i 1760-årene.⁹ Ruges opplysningsprosjekt varte livet ut, og hans verdslige engasjement skal ikke ha gått på bekostning av prestegjeringen, skal vi tro tradisjonen, da «Han messa tvo gaange te kor syndag, eingaang vesta aasn' o eingaang austa aasn'». ¹⁰ Ved siden av å være en arketypisk poteteprest, ivrig bidragsyter til landbruksøkonomiske tidsskrifter og lege for sin menighet, var Ruge en tilhenger av den den leibniz-wolffiske filosofi («Philosophia Leibnitio-Wolfiana»), og det er Ruges filosofiske virksomhet som er tema for denne oppgaven.¹¹

Christian Wolffs (1679-1754) filosofi, hvilket kan beskrives som en sammensmeltning av sentrale sider ved Gottfried Wilhelm Leibniz' (1646-1716) metafysikk og tradisjonell aristotelisme, ble innført ved de nordeuropeiske universiteter ved midten av 1700-tallet, og kom til å dominere den intellektuelle kulturen til generasjoner av tyske, så vel som dansk-norske embetsmenn og prester ut århundret. I København ble hans pedagogisk utformede og presist formulerte lærebøker raskt oversatt til dansk og lagt til grunn for undervisningen ved universitetet og andre læringsinstitusjoner. Den nye filosofien imøtekom eneveldets reformiver og det voksende behovet for utdannelsen av lojale embetsmenn, da dens metafysikk utleder en etikk som understøtter eneveldets hierarkiske ideologi og samfunnsstruktur, hvis mål var at hvert enkelt individ skal bidra som best det kunne til

⁵ Ostermann, *Norske teologiske kandidater ca. 1690-1754*, 74.; Castberg, *Slekten Castberg gjennom 300 år*, 116.

⁶ Worm, *Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd*, 300-301.

⁷ Bull, *Norges Litteratur, Fra reformationen til 1814*, bind 2, *Norsk Litteraturhistorie*, 425.

⁸ Ødegaard, *Valdrespresta*, 29-30.

⁹ Frøholm mfl., *Valdres Bygdebok 3, Del 1*, bind 1, *Valdres Bygdebok 3*, 266.; Beitrusten, *Gardar og slekter i Vestre Slidre A: Hegge og Lidar*, bind 1, *Valdres Bygdebok 1*, 356.

¹⁰ Ødegaard, *Valdrespresta*. 30.

¹¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, fortale upag.; Merkelappen 'Den leibniz-wolffiske filosofi' som i sin tid ble brukt både av Wolffs tilhengere og kritikere, bidro til at han lenge ble oversatt av filosofihistorikere og feilaktig diskreditert som en ren populariserer av Leibniz filosofi. Schwaiger, «Wolff, Christian (von) (1679-1754)», 866.

fellesskapets beste.¹² Samtidig ble Wolffs naturlige teologi av mange ansett som et fullgodt forsvarsverk mot de religionsfiendtlige deistiske-, fritenkerske- og materialistiske strømningene som for lengst hadde gjort seg gjeldene i utlandet.¹³ Det er denne samfunnsbevarende og oppdragende siden ved wolffianismen som har fått mest oppmerksomhet i dansk-norsk filosofihistorie.¹⁴ Wolffs filosofiske prosjekt var imidlertid langt mer ambisiøst, og har blitt karakterisert som et forsøk på å revidere og tilpasse religionen og tradisjonelle samfunnsstrukturer med moderne filosofi og vitenskap, med mål om å ende opp med en levedyktig syntese uten indre motsetninger.¹⁵ For Wolff og hans tilhengere skulle ikke filosofi begrenses til tradisjonelle filosofiske problemer, men utgjøre en vitenskap om det mulige, så fremt det er mulig - det vil si, alt som ikke innebærer en logisk motsigelse.¹⁶

1.2 Fornuftige Tanker over adskillige Curieuse Materier

Oppfatningen om at et hvilket som helst emne kan underlegges en filosofisk behandling kommer til uttrykk i Ruges hovedverk, *Fornuftige Tanker over adskillige Curieuse Materier Udi XI. Breve afhandlede til gode Venner, Hvorhos følger et ey tilforn trykt Klage-Vers over den Høy-Salige Dronning LOVISES Død. 1. Stykke* (1754), hvis tittels første tre ord er lånt fra titlene til Christian Wolffs tyske lærebøker, som alle begynner med ordene «Vernüftige Gedanken von (...)».¹⁷ Verket er trykket i fraktur på 64 ark i kvartformat (384 sider) og omfatter 11 filosofiske brev der Ruge undersøker en tilsynelatende vilkårlig blanding av teologiske, moralske, juridiske, naturvitenskapelige og filosofiske temaer, og avsluttes med et sørgevers over Dronning Lovises (1724-1751) død.¹⁸ Sjangermessig kan brevene karakteriseres som dialektiske essays, hvilket var en yndet stilform i den populære periodiske spektatorlitteraturen, blant polemikere i sine forsøk på å vinne over sitt publikum og for filosofer i deres eksperimentelle og tentative undersøkelser.¹⁹ I likhet med Ludvig Holbergs essayistikk (*Epistler* (1748-54) og *Moralske Tanker* (1744)), veksler tonen i Ruges brev mellom alvor og humor, og argumentasjonsstilen varierer mellom å være logisk stringent og

¹² Koch, *Dansk Oplysningsfilosofi*, bind 3, *Den Danske Filosofis Historie*, 15, 16, 21, 22, 26-28, 31.

¹³ Kragh, *Natur, Nytte og Ånd 1730-1850*, bind 2, *Dansk Naturvidenskabs Historie*, 199.; Koch, *Dansk oplysningsfilosofi*, bind 3, *Den Danske Filosofis Historie*, 13, 32.

¹⁴ Se Koch, *Dansk Oplysningsfilosofi*, bind 3, *Den Danske Filosofis Historie*; Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 20-26.

¹⁵ Israel, *Enlightenment Contested*, 65, 66.

¹⁶ Schwaiger, «Wolff, Christian (von) (1679-1754)». 864.

¹⁷ Schwaiger, «Wolff, Christian (von) (1679-1754)». 863.

¹⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*.

¹⁹ Gosse, "Essay, Essayist".

langtekkelig i tråd med den wolffiske formalismen, til uformell og uforpliktende, blandet med underholdende digresjoner og referanser til populærkultur fra inn- og utland, og i dem alle finner vi nøye utvalgte sitater fra greske og romerske poeter, i sann humanistisk ånd.²⁰

Som Ruge selv forteller var han langt unna lærde miljøer og boksamlinger, og foruten de få bøkene han eide var hans lesning prisgitt det han fikk låne av venner og bekjente.²¹ Til tross for dette vitner brevene om en bred lesning som kommer til uttrykk i brevenes eklektiske karakter, der argumentasjonen bygger på alt fra filosofiske resonnementer, reiseskildringer, historie, naturret, åpenbaringen, teologi, naturvitenskapelige teorier, naturhistorie, fysikkeksperimenter, medisin, kjemi, samt egne og andres erfaringer. Siden referansene ofte er mangelfulle, omtrentlige, feilaktige eller fraværende, virker det som at han ofte refererer fritt fra hukommelsen.²²

Brevene er ifølge Ruge et utvalg fra hans førte og førende korrespondanse med gode venner og venninner - og ikke fingert, som ofte var tilfellet - men de opprinnelige adressatene er anonymisert i brevenes innledende hilsener under overskriften «Min Herre» eller «Mademoiselle!». Ruge hevder at han i utgangspunktet ikke hadde tenkt å få brevene trykket, men etter at et par av hans venner forsikret han om at flere kunne ha glede av å lese dem, bestemte han seg for å sende dem inn, uten noen videre bearbeidelse.²³

Til tross for den bekymringsløse holdningen, dedikeres verket i den innledende panegyriken til samtlige medlemmer av det Kongelige Danske Videnskabers Selskab, noe Ruge begrunner med at det umulig kunne være noen i tvillingrikene som er bedre skikket til å dømme om hvorvidt vitenskapene som brevene er grunnet på, er brukte eller misbrukte. Dersom han skulle være så heldig å fortjene de eminente herrenes aller minste velbehag, ville det, ifølge Ruge, ikke bare gi ham selv en videre lyst til å drive med vitenskap, men også oppmuntre andre geistlige - i bedre omstendigheter og med større talent - til å fornøye publikum med grundigere og viktigere («solides») arbeider.²⁴

At Ruge selv åpner opp for at han kanskje har misbrukt vitenskapen, er trolig ikke bare et uttrykk for den sedvanlige ydmykhet og underkastelse som var så typisk i tidens panegyrikk,²⁵ for mens hans landsmenn (Frederik C. Eilschov, Peder Rosenstand-Goiske, Jens Kraft) i all

²⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*.

²¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 38, 39, 118.

²² Ruge, *Fornuftige Tanker*.

²³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, fortale, upag.

²⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, panegyrikk, upag.

²⁵ Krefting, «Panegyrikk, spectator-litteratur og offentlighet under det dansk-norske eneveldet.», 94-105.

hovedsak anvendte den nye filosofien til å oppdra folket og demme opp for radikale opplysningsideer - særlig gjennom å vise fornuften og åpenbaringsens overensstemmelse - er det ikke først og fremst i oppbyggelig hensikt Ruge anvender den wolffiske filosofien. De eneste brevene med en åpenbar apologetisk hensikt er «Om det Forbune Træ» og «Om Helvedes Straffers Evighed, beviist af de Fordømtes egen Tilstand», og tre brev ble erklært forargelige av det filosofiske fakultet, og følgelig supprimert.²⁶ Blant de kuriøse spørsmålene som drøftes i det endelige manuskriptet som fikk J.P Anchersens imprimatur, er den mulige eksistensen av sagnomsuste vesener som underjordiske, byttinger, gjengangere og fornuftige havskapninger; promiskuitet i lys en naturalistisk moral, bjørnens tilstand i vinterdvalen og hvorvidt den norske skikken om å sette ut julenek til spurvene er overtroisk og dermed forkastelig.²⁷

1.3 Resepsjon og utbredelse

Frykten for at Ruge hadde misbrukt vitenskapen i brevene han tross alt fikk utgitt viste seg å være ugrunnet. De lærde herrer ved vitenskapsselskapet mottok dedikasjonen og *Fornuftige Tanker* fikk en varm resepsjon, både i hjemlige vitenskapelige tidsskrifter og i et utenlandsk tidsskrift etter at boken ble oversatt og utgitt på tysk i 1757, av forlagsbokhandleren og oversetteren, Christian Gotlob Mengel.²⁸ I den første anmeldelsen, trykket i *Kiøbenhavnse nye Tidender om lærde og curieuse Sager* (28.11.1754), blir Ruge priset som «en af de Skribenter som kan gjøre et Land ære» og at han derfor bør æres av publikum. Ifølge anmelderen tenker han grundig, fremsetter stoffet tydelig og skriver sirlig. Selv om flere av temaene hadde blitt skrevet om før, tilførte Ruge i hvert av brevene originale tanker. Brevene fortjente dessuten betydelige utdrag, noe anmelderen lovt å gi ved en senere anledning.²⁹

²⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, «Om det forbudne Træ.» 64-94, «Om Helvedes Straffers Evighed, beviist af de Fordømtes egen Tilstand.» 117-189.; De tre suppresserte brevene er «De possibilitate stupri furtivi et fraudulentii.», «Om dydige Hedninger fomodentlige Saliggjøreelse.» og «Om Ægteskabs Ulovlighed med Fruentimmer over 50. Aar.» som alle finnes i manuskriptform hos Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs samlinger. Sistnevnte ble imidlertid trykket i Bergen, 1770 under trykkefriheten. Nyerup, *Catalog over det Norske Videnskabersselskabs samlinger*, 529.

²⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*. «Om Underjordiske.» 1-20, «Om Giengangere.» 21-39, «Om Fornuftige Skabninger i Havet.» 40-63, «Om Byttinger.» 190-213, «Om den Omløbende Løstgæthed.» 214-254, «Om den i Norge brugelige Skik paa Jule-Aften at udsætte et Korn-Neeg for Spurrerne.» 255-269, «Om de Norske Biørnes Tilstand i deres Vinter-Leye.» 270-292.

²⁸ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 46; Hermann Ruge, *Vernuftige Gedanken über verschiedene Materien, welche die Gottesgelahrtheit, die Weltweisheit und die Naturlehre betreffen, und in eilf Briefen an gute Freunde*, overs. Christian Gottlob Mengel (København & Leipzig: ved Friedrich Christian Pelt, 1757).

²⁹ Anon, *Kiøbenhavnse nye Tidender om lærde og curieuse Sager for Aar 1754*, 382.

Den aspirerende- og senere berømte geografen, Anton Friedrich Büsching (1724-1793) kom han imidlertid i forkjøpet i sin anmeldelse i det lærde tyskspråklige tidsskriftet *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Kunste in den Königlichen Dänischen Reichen und Ländern* (nr. 15, 1755) (Nyheter om vitenskapen og kunstens tilstand i de kongelige danske riker og land).³⁰ Büsching karakteriserer brevene som dels teologiske, dels filosofiske, men generelt viktige, og til tider verdt å merke seg. Presten viste seg å være en mann med verdslig visdom, en venn av vitenskapen og en fiende av uvitenhet og overtro, som gjennom et livlig sinnelag gjør sine teser særlig sannsynlige. Han tenker ordnet, og har også den gave å kunne uttrykke seg tydelig, sirlig og behagelig, som også er nødvendig når mange lesere kanskje ville være uenig med ham på enkelte punkter.³¹ Den smigrende introduksjonen er etterfulgt av en gjennomgang av brevene. Til forskjell fra tidsskriftets sedvanlige bokomtaler, som hver for seg utgjør noen få sider, fyller omtalen av sogneprestens samling av 11 brev, 26 sider. Det er tydelig at stoffet engasjerte Büsching, for i tillegg til å forsyne lesekreten med korte oppsummeringer av utgivelsens innhold, gjennomgår han Ruges viktigste argumenter, og det hele suppleres med lengre fotnoter.³² Omtalen av Ludvig Holbergs femte epistelsamling – av 97 brev - som finnes et stykke lengre bak i samme utgaven, fyller til sammenligning bare fem sider.³³

Mengels oversettelse ble omtalt i 2. januar utgaven av det tyske tidsskriftet *Neuer Zeitungen von gelehrten Sachen* (Nye aviser om lærde saker), som utkom i Leipzig, 1758. Anmelderen hadde følgende å si om Ruges verk: Tematikken, tenkemåten og stilen til forfatteren er alle like bemerkelsesverdige. Tematikken er utsøkt og besynderlig (positivt) blandet under hverandre. Tenkemåten er fri, slik det passer seg for en filosof, om enn den ikke alltid er riktig. Skrivemåten er våken, og holder på leserens oppmerksomhet. Etter en kort beskrivelse av brevenes innhold, uttrykker anmelderen sin begeistring over at det midt i Norge finnes en ivrig venn av den wolffiske filosofien.³⁴

Ruge ble også prisert av den danske historikeren Peter Frederik Suhm, som sammen med Gerhard Schöning og Johan Ernst Gunnerus stiftet det Det Trondheimske Selskab (1760),

³⁰ Büsching, *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Kunste in der Königlich Dänischen Reichen und Ländern*. Bd. 2, 549-576.

³¹ Büsching, *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Kunste in der Königlich Dänischen Reichen und Ländern*. Bd. 2, 549-550.

³² Büsching, *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Kunste in der Königlich Dänischen Reichen und Ländern*. Bd. 2, 549-576.

³³ Büsching, *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Kunste in der Königlich Dänischen Reichen und Ländern*. Bd. 2, 585-589.

³⁴Anon. *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1758*. Bd. 1, 4-6.

senere ble omdøpt Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Suhm begynte i 1761 utgivelsen av tidsskriftet *Tronhiemske Samlinger* under pseudonymet «Philaletho». I tidsskriftets første stykke beklager han vitenskapens labre kår i Norge. Uten eget universitet, relevante embeter eller noen betydelig adel med midler og tid var det i grunnen bemerkelsesverdig at det i det hele tatt ble drevet vitenskap av kvalitet i Norge. Når det tross alt forekom skyldtes det ifølge Suhm at nordmenn er begavet med naturlige gode hoder, hurtighet og nysgjerrighet.³⁵ Som belegg for sin påstand oppfører Suhm i tidsskriftets tredje nummer en omfattende bibliografisk oversiktsartikkel «Om de Norskes Fortienester i Henseende til Videnskaber» om de menn og kvinner som hadde gjort landet ære.³⁶ Blant de 29 gjenlevende personene som fikk plass i Suhms oversikt, blir Ruge løftet frem som en av de sjeldne som hadde lagt seg med like stor iver etter teologien som filosofien. Det ser ut til at Suhm mente at Ruge kunne utrettet mer i et akademisk verv enn som sogneprest ute på landet, idet han bemerker at denne «brave Mand» hadde fortjent bedre enn å «sidde i en Afkrog». ³⁷

Til slutt i hver utgave av *Tronhiemske Samlinger* oppfører Suhm anmeldelser av bøker fra inn- og utland som han selv hadde lest, sortert under «Gode nye Bøgger», ofte etterfulgt av «Slette nye Bøgger».³⁸ Historikeren ville gi sine landsmenn en etterretning om hvilke bøker som var verdt å lese, så ingen skulle kaste bort tiden sin på litteratur av dårlig kvalitet.³⁹ I anmeldelsen av *Fornuftige Tanker* fra 1763, priser han Ruges styrke og innsikt i den wolffiske filosofi, og om stilen bemerker Suhm at han skriver friere enn man er vant til i Danmark-Norge. Ruges brev «Om de Norske Biørnes Tilstand i deres Vinter-Leye» og «Om Bandsættelse» karakteriserer Suhm som «meget artige», og i brevet «Om Underjordiske» anfører Ruge alt som man på en «fornuftig og naturlig Maade» kan si til deres forsvar, og at han viser deres mulighet. Det eneste Suhm hadde å utsette på, var enkelte av Ruges betraktninger i brevet «Om den omløbende Løragtighed», der det hadde vært ønskelig «om et par Steder havde været borte». Suhm gir imidlertid Ruge tvilen til gode, for hvis forfatteren hadde vært like kyndig i medisin som i den teoretiske filosofi, var han overbevist om at Ruge ville vært enig med ham.⁴⁰

³⁵ [Suhm] Philaletho, *Tronhiemske Samlinger*. Bd. 1, 39-41.

³⁶ [Suhm] Philaletho, *Tronhiemske Samlinger*. Bd. 1, 171-225.

³⁷ [Suhm] Philaletho, *Tronhiemske Samlinger*. Bd. 1, 220.

³⁸ [Suhm] Philaletho, *Tronhiemske Samlinger*. Bd. 1-5. (1762-1765)

³⁹ [Suhm] Philaletho, *Tronhiemske Samlinger*. Bd 1, 50-51, 67.

⁴⁰ [Suhm] Philaletho, *Tronhiemske Samlinger* Bd 2, 235-236.

Størrelsen på- og antall opplag som ble trykket av *Fornuftige Tanker* er uvisst, men at brevsamlingen hadde en viss utbredelse vet vi fra Francis Bulls undersøkelse av ekstrareligiøse leseinteresser hos ulike sosiale lag i Norge på 1700-tallet, basert på skifteprotokoller og kataloger over private boksamlinger.⁴¹ *Fornuftige Tanker*, som Bull karakteriserer som et ubetydelig skrift,⁴² (mer om dette senere) inngikk i like mange private norske boksamlinger som verk av innflytelsesrike aktører som Jean Le Clerc, dikterne Christian Braunmann Tullin og Alexander Pope, og i nesten like mange som bøker av René Descartes, wolffianeren Alexander Gottlieb Baumgarten, Hans Strøm og Jonathan Swift. Skifteprotokollene viser at *Fornuftige Tanker* er oppført i like mange skiftebrev som verkene til Petter Dass, og at Ruge sammen med Dass var den tredje hyppigst forekomne forfatteren i arveskiftene etter Ludvig Holberg og historikeren Jonas Ramus.⁴³

Siden skifteprotokollundersøkelsen er basert på sparsommelige kildematerialer som spenner seg over store geografiske områder, utgjør oversikten kanskje ikke noe mer enn en stikkprøve på hva befolkningen hadde i bokhyllen ved siden av religiøs litteratur. Det er likevel nærliggende å tenke at Ruge og hans brevsamling i det minste ikke var noe mindre kjent for norske lesere på siste halvdel av 1700-tallet, enn flere av skikkelsene som har blitt tillagt vesentlig betydning for opplysningstidens tankeliv.

For en moderne leser fremstår Ruges brev som underlige i deres tematikk, metode, stil og argumentasjonsform, og svarer på ingen måte til dagens forståelse av hva filosofi kan være. Det overordnede målet med denne oppgaven er å gi mening til Ruges tenkning, og plassere han innenfor det dansk-norske intellektuelle landskapet. Med samtidens gode omdømme, og *Fornuftige Tankers* betydelige utbredelse skulle man kanskje tro at Ruge sikret seg en plass i dansk-norsk filosofi- eller idéhistorie, og at man her kan finne et godt utgangspunkt for en slik fremstilling.

1.4 Historiografi

⁴¹ I 1908 gjorde Bull to undersøkelser for å kartlegge de ekstrareligiøse leseinteressene i ulike sosiale lag i Norge. Den er basert på 71 kataloger over private boksamlinger som tilhørte geistlige, skolefolk, forretningsmenn, verdslige embets- og bestillingsmenn, født mellom 1660-1770. Den andre omfatter 54 arveskifter fra geistlige, borgere og bønder i Kristiania, Gudbrandsdalen, Aker og Østlandet for prester, klokkere, bønder, studenter, preste- og kolokkerkoner mellom 1725-1800. Begge undersøkelsene kartlegger hovedsakelig embetsmennesenes leseinteresser, da sistnevnte kun inkluderer 23 arveskifter fra bønder. Bull, *Fra Holberg til Nordal Brun*, 231-238.

⁴² Bull, *Fra Holberg til Nordal Brun*, 57.

⁴³ Bull, *Fra Holberg til Nordal Brun*, 234-235.

Første gang Ruge omtales i noen historisk litteratur er i Niels Matthias Petersens (1791-1891) *Bidrag til den danske Literaturs Historie* (1870) der Ruge og hans *Fornuftige Tanker* nevnes i avrundingen av kapittelet om «Filosofi og Spekulation för Kant». Ruge bedømmes her som en ubetydelig skikkelse som anvendte filosofien på alle mulige «kuriøse og frugteløse grublerier» som underjordiske og gjengangere.⁴⁴ Lengere i å avskrive Ruge går den danske filosofen Oscar Hansen (1856-1938) i hans pionerarbeid, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. Aarhundrede, Første Afsnit. Indledningsperioden 1700-1765* (1897), idet han hevder at Ruge knapt har noe til felles med sine tyske forbilder og at hans metode er «for det sagliges vedkommende ganske utroelig slet».⁴⁵ Hverken før eller i Ruges tid er det ifølge Hansen mulig å finne støtte for hans fremgangsmåte, hvilket beskrives som «et sammensurium af alt mulig».⁴⁶ Ruge var i likhet med alle de andre forfatterne i perioden «tyngt af en betydelig del misforståelse og overtro», da de alle fordyper seg med samme grundighet i overtroiske temaer som i «egentlige filosofiske æmner».⁴⁷ Ruge var imidlertid den som drøftet slike spørsmål mest utførlig og blir derfor løftet frem som eksempelet.⁴⁸ Den nådeløse konklusjonen er at Ruge for filosofiens vedkommende er og var en ubetydelig mann som uten noen «litterær urettferdighet» kunne forbigås i taushet, og det er nettopp dette senere filosofihistorikere har gjort.⁴⁹ Wolffianismen hadde ifølge Hansen ingen ting å gjøre med tidens store filosofiske bevegelser, og hans tekstbøker måtte forstås som middel til hjernedressur med hensikt til oppdragelse.⁵⁰ De eneste som i Hansens øyne kunne betraktes som wolffianere var Ruge (kun i navn) og Andreas Lundhoff, som var den første til å oversette en av Wolffs lærebøker til dansk.⁵¹ At de mest sentrale aktørene (Jens Schiølderup Sneedorff, Kraft og Eilschov) også tok utgangspunkt i Wolffs definisjon på filosofi måtte ifølge Hansen kun forstås som en formalitet.⁵²

Ruge blir igjen omtalt Francis Bulls litteraturhistoriske verk, *Norges litteratur: fra reformationen til 1814* (1924), som en eiendommelig overgangsskikkelse mellom pietismen

⁴⁴ Petersen, *Oplysningens Tidsalder*, bind 5 av *Bidrag til den danske Literaturs Historie*, 134.

⁴⁵ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 46. (flere bind utkom ikke)

⁴⁶ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 47.

⁴⁷ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 42.

⁴⁸ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 43-46.

⁴⁹ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 42.; Ruge nevnes ikke i verkene jeg har undersøkt. Disse er Harald Høffding, *Danske Filosofer* (København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1909), Anathon Aall *Filosofien i Norden. Til Oplysning om den nyere Tænkings og Videnskabs Historie i Sverige og Finland, Danmark og Norge* (Kristiania: I kommisjon hos Jacob Dybwad, 1917), Søren Holm, *Filosofien i Norden før 1900*, og Koch, *Dansk Oplysningsfilosofi*, bind 3, *Den Danske Filosofis Historie*.

⁵⁰ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 21, 23, 24.

⁵¹ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 5, 20.

⁵² Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede*, 24.

og rasjonalismen. Behandlingen av Ruges brevsamling er kun overfladisk, og det ser ikke ut til at Bull hadde noen kjennskap til wolffianismen. Siden Ruge hadde Ludvig Holberg (1684-1754) som privatpreseptor under sine studier, mener Bull at *Fornuftige Tanker* sannsynligvis var ment som et motstykke til Holbergs moralfilosofiske verk, *Moralske Tanker* (1744). Bull innrømmer Ruge en slags kjennskap til noen av opplysningstidens typiske skrifter, men slår fast at sogneprestens egne betraktninger hører hjemme på 1600-tallet, med den begrunnelsen at Ruge forsøker å bruke Leibniz' og Wolffs filosofi til å bevise den gamle bokstavtro ortodoksis sannhet, samt godtgjøre eksistensen av underjordiske vesener og havfruer.⁵³

Det er den norske kirkehistorikeren Kristen Valkner (1903-1972), som i størst grad forsøker å gi mening til Ruges prosjekt, i en kort artikkel i *Norsk Biografisk Leksikon* (1954). I motsetning til Hansen har Valkner et romsligere begrep om både filosofi og wolffianismen. Han karakteriserer Ruge som en eklektiker som opererer med hele terminologien til Leibniz og Wolff. Brevene er ifølge Valkner preget av en lettvent argumentasjonsstil, pedanteri og overdreven selvfølelse, men han legger til at dette også er typisk for den wolffiske populærfilosofi. Til tross for dette er han overbevist om at Ruges prosjekt er forankret i et religiøst alvor og at hans intensjon er teologisk apologi, noe han begrunner med Ruges forsøk på å vise at åpenbaringen og naturfilosofien er i overenstemmelse. Det mest særegne ved Ruge mener Valkner imidlertid å være hans vilje til å finne det verdifulle i folkelig fromhet og forestillingsverden. I motsetning til Bull hevder Valkner at Ruges diskusjoner om underjordiske og havfruer ikke var noe uhørt i hans tid, og påpeker dessuten at Ruge var den første i Norge som skrev med en sterk teleologisk tendens i sine skrifter. Når det gjelder Ruges relasjon til sine samtidige deler han imidlertid Bulls oppfatning om at Ruge er en av de underligste presteskikkelsene ved midten av 1700-tallet, og tilføyer at han var mistenkt av sine kolleger, og – trolig som en kommentar beregnet på Hansen og Bull – miskjent av ettertiden.⁵⁴

En trenger ikke å komme stort lengre enn til innholdsfortegnelsen i Kochs moderne standardverk om dansk opplysningsfilosofi for å avkrefte noen av premissene Hansen og Bull la til grunn i sin vurdering av Ruge. For Hansens vedkommende kan det først og fremst innvendes at tenkningen til alle aktørene han selv tar for seg, bortsett fra Holberg, i større eller mindre grad var påvirket av Wolff og Leibniz.⁵⁵ For det andre fremgår det av senere forskning

⁵³ Bull, *Norges litteratur: fra reformationen til 1814*, bind 2, *Norsk Litteraturhistorie*, 389-390.

⁵⁴ Valkner, «Ruge, Hermann».

⁵⁵ Koch, *Dansk Oplysningsfilosofi*, bind 3, *Den Danske Filosofis Historie*.

– som også Valkner antyder - at wolffianismen ikke var en monolittisk intellektuell bevegelse, men at den omfattet forskjellige leire, som også var i konflikt med hverandre. Det er således tale om radikale- og moderate-, ortodokse- og liberale-, akademiske- og populære wolffianere, osv.⁵⁶ Frederik Christian Eilschov, som ofte blir omtalt som den fremste representanten for sistnevnte gruppe her hjemme, anvender heller ikke Wolffs matematiske metode, og selv om hans tekster vitner om påvirkning fra fransk og skotsk filosofi er det bred enighet om at de fleste av hans synspunkter er hentet fra Leibniz og Wolff.⁵⁷ Til tross for Hansens oppfatning om at Wolffs filosofi var et hermetisk lukket system, ble altså hans filosofi i praksis, ofte kombinert med andre strømninger. Med hensyn til Bulls forståelse av hva som hører hjemme i de forskjellige århundrer, kan det nevnes at Eilschov, så vel som teologiprofessoren Peder Rosenstand Goiske også bruker Leibniz og Wolffs filosofi til å forsvare fornuftens overenstemmelse med åpenbaringen.⁵⁸ Valkners viser i sitt bidrag en større vilje til å lese Ruges på hans egne premisser, men han vurderer ikke Ruges applikasjon av Leibniz og Wolffs filosofi, og gir heller ingen indikasjon på om- eller hvordan hans tenkning relaterer seg til sin tids temaer eller konkrete diskusjoner. Han er i den forstand også av Valkner forstått som en underlig og ensom tenker.⁵⁹

1.5 Problemstilling og avgrensning

Det er vanskelig å jevnføre ettertidens forståelse av Ruge og hans *Fornuftige Tanker* med hans samtids resepsjon og utbredelse, da disse vitner om at han i stor grad mestret sin tids kunnskapspraksiser og engasjerte både lek og lærd med originale tanker. For å gi mening til Ruges brev vil jeg derfor tilnærme meg hans tenkning i størst mulig grad slik den ble forstått i hans samtid, med vekt på å undersøke hans applikasjon av Leibniz' og Wolffs filosofi og brevenes relasjon til temaer og diskusjoner som opptok periodens dansk-norske aktører som har fått mer oppmerksomhet i ettertid. Som nevnt er brevsamlingen svært eklektisk, da den i sin tematikk, stil og komposisjon peker i mange ulike retninger. For å kunne gå i dybden har jeg derfor valgt å begrense studien til brevene «Om Underjordiske» og «Om Fornuftige Skabninger i Havet».⁶⁰ Disse brevene tar respektivt for seg det Valkner hevder er det mest

⁵⁶ Schwaiger, «Wolff, Christian (von) (1679-1754)».

⁵⁷ Se f.eks. Holm, *Filosofien i Norden før 1900*, 28-30.; Koch, *Dansk Oplysningsfilosofi*, bind 3, *Den Danske Filosofis Historie*, 209, 234.

⁵⁸ Jantzen, «Rosenstand-Goiske, Peder».

⁵⁹ Valkner, «Ruge, Hermann».

⁶⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, «Om Underjordiske» 1-20, «Om fornuftige Skabninger i Havet» 40-63.

særegne for Ruge, hvilket er hans behandling av temaer knyttet til den folkelige forestillingsverden og teleologi.

1.6 Teori og metode

For å gi mening til Ruges brev tar jeg utgangspunkt i noen av de teoretiske poengene Quentin Skinner legger til grunn for sin fortolkningsmetode av historiske tekster, inspirert av J.L Austins talehandlingsteori.⁶¹ Skinner forstår en tekst som en serie ytringer. Når det gjelder tekster som inngår i politiske- (som Skinner er mest opptatt av), filosofiske-, eller andre argumentative kontekster må ytringene forstås, ikke bare som en rekke påstander, men som trekk i argumenter, som løsninger på problemer eller svar på spørsmål, selv når dette ikke ekspliseres av forfatteren.⁶² For å forstå slike ytringer holder det derfor ikke å oppklare betydningen og referansen til begrepene som brukes for å uttrykke dem; man må i tillegg finne en måte å avdekke forfatterens 'illokusjonære handlinger', det vil si, forfatterens intensjon med å skrive det hen skrev.⁶³ Til forskjell fra forfatterens motiver, som hos Skinner denoterer forutgående forhold som kan sies å være private, ekstratekstuelle og derfor utilgjengelige for fortolkeren, påpeker han at intensjonene er en del av selve kommunikasjonshandlingen som ytringen konstituerer, og at de derfor må være 'offentlig gjenkjennelige'.⁶⁴ Publikums forståelse eller 'opptak' av illokusjonære handlinger avhenger av kjennskapet til den bestemte diskursen og de konvensjoner som gjelder i behandlingen av temaer som inngår i den. Med tilstrekkelig kjennskap til teksten og den relevante argumentative konteksten kan historikere avdekke på hvilken måte forfatteren intervenserer i konteksten.⁶⁵

Skinner skriver at det godt kan hende at forfatteren så seg selv svare på spørsmål eller problemer stilt i en helt annen tid, og at den passende konteksten er «whatever context enables us to appreciate the nature of the intervention consituted by their utterances». ⁶⁶ Som flere av hans kritikere har påpekt, kan det hende at en tekstfortolker identifiserer illokusjonære handlinger som ikke er tiltenkte.⁶⁷ De argumentative kontekstene Ruge intervenserer i er

⁶¹ Skinner, *Regarding Method*, bind 1, *Visions of Politics*, 82-83.

⁶² Skinner, *Regarding Method*, bind 1, *Visions of Politics*, 83, 102.

⁶³ Skinner, *Regarding Method*, bind 1, *Visions of Politics*, 82.

⁶⁴ Skinner, *Regarding Method*, bind 1, *Visions of Politics*, 102, 120

⁶⁵ Skinner, *Regarding Method*, bind 1, *Visions of Politics*, 98, 114-115

⁶⁶ Skinner, *Regarding Method*, bind 1, *Visions of Politics*, 116.

⁶⁷ Se Hollis, "Say it with flowers". I *Meaning and Context: Quentin Skinner and his critics*, redigert av James Tully, 135-147. (Oxford: Polity Press, 1988).

mindre polemisk tilspisset enn de politiske kontekstene Skinner er opptatt av, men de er tilgjengelig for å identifisere. Gjennom allusjoner og mer eller mindre eksplisitte referanser kobler Ruge sine teser og resonnementer til en rekke konkrete tekster som utkom på 1740-tallet, skrevet av sentrale dansk-norske forfattere. Disse tekstene danner det diskursive og situasjonskontekstuelle utgangspunktet som Ruges brev leses mot og sammenlignes med. Brevene berører også tekster av innen- og utenlandske forfattere som Ruge ikke refererer til, men som diskuterer de samme temaene. Disse blir også tatt med i drøftingen fordi de er aktuelle med hensyn til vurderingen av hvordan hans argumenter og applikasjon av filosofien ble forstått av hans samtidige, og hans plass det intellektuelle landskapet.

1.7 Oppgavens gang

Foruten introduksjonskapittelet inneholder oppgaven to hovedkapitler og en konklusjon. Kapittel 2 omhandler brevet «Om Fornuftige Skabninger i Havet» der Ruge på «philosophisk Parole» forsøker å overbevise sine lesere om at jordens store vannmasser må være befolket med menneskelignende religiøse skapninger, som med utgangspunkt i havets hensiktsmessige innretning og estetikk kjenner den allvitende, allmektige og allgode Gud, og derav tilber ham.⁶⁸ Ruge signaliserer i verkets fortale og brevets innledning at tesen må forstås i forlengelse av Bernard Fontenelles (1657-1757) dialog *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686) og filosofen Fredrik C. Eilschovs kommentarer til dette verket, som finnes i sistnevntes danske oversettelse, *Samtaler om Meer end een Verden* (1748).⁶⁹ Jeg går derfor først gjennom de - for Ruges tese og argumentasjon – mest sentrale momentene i Fontenelles dialog og Eilschovs kommentarer, før jeg leser Ruges brev i lys av disse. Siden menneskelignende havskapninger også blir diskutert i *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie* (1752-53) av Erik Pontoppidan, blir også dette verket trukket inn til sammenligning. Kapittel 3 omhandler «Om Underjordiske» der Ruge demonstrerer at elitens kategoriske avvisning av allmuens forestillinger om – og rapporterte interaksjoner med - underjordiske, bergfolk, hulder (o.l.) er irrasjonell i lys av tidens filosofiske og vitenskapelige standpunkt.⁷⁰ Ruge innleder brevet med henvisning til diskusjonene omkring Balthasar Bekkers (1634-1698) avvisning av forestillingen om Djevelen og demoners innblanding i menneskelige affærer, fra hans *De Betoverde Weereld* (1691). Bekkers standpunkt diskuteres i Ludvig

⁶⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, «Om fornuftige Skabninger i Havet» 40-63, sitat: 41.

⁶⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, fortale, upag.; Bernhard Fontenelle, *Samtaler Om Meer end een Verden*.

⁷⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, «Om Underjordiske» 1-20.

Holbergs *Epistler og Levnetsbrev*, samt i Erik Pontoppidans *Menoza* (1743-44). Før jeg leser Ruges brev går jeg gjennom Bekkers posisjon og den dansk-norske diskusjonen omkring denne. I oppgavens avslutning drøfter jeg på bakgrunn av historiografien, resepsjonen og analysene i de to foregående kapitlene, hvordan samtiden kan ha forstått Ruges opplysningsprosjekt.

2. Om Fornuftige Skabninger i Havet

I brevet «Om Fornuftige Skabninger i Havet» forsøker Ruge å overbevise sine lesere om at jordens store vannmasser må være befolket med fornuftige, religiøse skapninger.

Konklusjonen er ifølge Ruge en logisk konsekvens av de filosofiske argumentene fikk store deler av den protestantiske verden til å akseptere tesen om at alle planeter og måner i universet er bebodd av fornuftige vesener.⁷¹ Tesen var på ingen måte ny, men verket som gjorde mest til å spre og popularisere den i europeiske befolkning var Bernard Fontenelles dialog, *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686) der en filosof – som representerer Fontenelle selv – i løpet av seks aftener den ustuderte «Marqvisen af G****» en innføring i moderne kosmografi på deres aftenturer i sistnevntes rokokkohage utenfor Paris. Boken utkom i 33. utgaver i forfatterens levetid, og ble oversatt til blant annet engelsk, russisk, svensk, tysk, og i 1748 til dansk av Christian Frederik Eilschov, supplert med hans egne og den tyske wolffianeren, Johann Christoph Gottscheds, kommentarer fra hans tyske oversettelse fra 1726.⁷² Bokens enorme popularitet skyldtes blant annet forfatterens evne til å formidle vanskelig vitenskapelig stoff på en svært forenklet, men elegant og underholdende måte.⁷³

Det er Eilschows oversettelse Ruge henviser til i brevetts innledning, så for å gi mening til Ruges tenkning skal jeg undersøke koblingene mellom Ruges brev, oversettelsen av Fontenelles dialog og Eilschovs kommentarer.⁷⁴ I tillegg til å være er populær fremstilling av moderne kosmologi, utgjør Fontenelles dialog en innføring i - og oppmuntring til - spekulativ

⁷¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, Om tesens aksept og utbredelse blant teologer, filosofer og vitenskapsmenn se: Harrison, *The Bible, Protestantism and the Rise of natural science 177-185*; Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 99-143.

⁷² Jordheim, "The printed work as a site of knowledge circulation", 234-235; Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 99-131.

⁷³ Kragh, *Fra Middelalderlærdom til Den Nye Videnskab 1000-1730*, bind 2, *Dansk Naturvidenskabs historie*, 265; Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 130.; Jordheim, "The printed work as a site of knowledge circulation", 235.

⁷⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 40

filosofi. Selv om vi er i denne omgang hovedsakelig er ute etter Fontenelles argumenter for liv på andre planeter for å belyse Ruges brev om fornuftige havskapninger, er dialogens stil, tone og spekulative argumentasjonsform sentral for å forstå Ruges fremgangsmåte i hans brev «Om Underjordiske». Det er derfor enkelte sider ved fremstillingen av Fontenelles dialog som først blir relevante i neste kapittel og i oppgavens avslutning der jeg forsøker å karakteriseres Ruges opplysningsprosjekt.

Etter en gjennomgang av Fontenelle skal undersøke hvordan Eilschov anvender de kosmografiske tesene i oppdragende og apologetisk hensikt ved å underbygge det rasjonalistiske gudskonseptet fra Leibniz og Wolfs filosofi, samt godtgjøre deres tese om at vi lever i den beste mulige verden. Vi skal se hvordan Eilschov avstår fra å følge fornuftsfilosofien til sin logiske konklusjon for ikke å komme i konflikt åpenbaringen, og hvordan denne avgjørelsen kan forstås som Ruges utgangspunkt i sitt brev. Som konsekvens utfordrer Ruge den teologiske doktrinen om at menneskene er de eneste som er skapt i Guds bilde på jorden, og innlemmer sine fornuftige havskapninger i den kristne verdensanskuelsen. Jeg undersøker hvilke implikasjoner dette har for det rasjonalistiske gudskonseptet og hvordan Ruges tese kan forstås som en løsning på problemer som opptok hans samtidige. Til slutt undersøker jeg hvordan Ruges bruk av Fontenelles analogiresonnement relaterer seg til Erik Pontoppidans bruk av lignende argumenter i sitt tobindsverk, *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie* (1752, 1753).

2.1.1 Det heliosentriske systemet

Den første aftenen gir den stjerneklare himmelen og måneskinns spill i det idylliske hagelandskapet filosofen anledning til spørre om ikke natten er minst like vakker som dagen. Vertinnen samtykker og sammenligner dagen med en blondines skjønnhet som stikker i øynene, og natten med en brunettes, som til sammenligning er mer inntagende. Fra estetiske analogier glir samtalen over i kosmografi når filosofen plumper ut med at solen beklageligvis frarøver oss synet av alle verdenene vi kan se på nattestid. Markgrevinnen som tror at jorden står stille i midten av universet med stjernehimlen roterende over hennes hode, forlanger straks en forklaring.⁷⁵ For å imøtekomme ønsket ser filosofen seg nødt til å gi sin samtalepartner en introduksjon til filosofien, og forklarer at den grunner seg på en nysgjerrig forstand og svake øyne: at vi vil vite mer enn vi kan se. I tråd med Descartes' mekaniske

⁷⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 27-31

naturfilosofi sammenligner han verden med et stort skuespill: Tauene, vektene, tannhjulene og drivfjærene som får ting til å skje på scenen er skjulte, og filosofen kan sammenlignes med publikum som gjetter hvordan alt det som foregår på scenen går til.⁷⁶

Før filosofen forestiller markgrevinnen det ptolemeiske systemet setter han forut en påstand om den menneskelige natur; at vår egenkjærlighet forfører oss til å tro at hele naturen er skapt kun til vår bruk og nytte.⁷⁷ Med denne antroposentriske innbilningen kunne det ikke feile at Jorden så lenge ble antatt å være sentrum av universet, og at månen, solen og de øvrige planetene går i baner rundt den. For å kunne opprettholde systemet i lys av stadig nye astronomiske observasjoner var dets tilhengere nødt til å tilskrive solen og planetene varierende hastigheter og bevegelsesretninger, samt oppdike en rekke forskjellige stjernekeiser og et utall gjennomtrengelige krystallsfærer som stjernene er festet i.⁷⁸ De påfallende intrikate bevegelser og episykler himmelobjektene måtte antas å følge i dette monstrøse systemet hadde fått kong Alfonso X (1221-1284) hvilket var en stor matematiker og astronom - til å hevde at Gud burde ha rådført seg med ham selv i skapelsen av universet.⁷⁹

Det kopernikanske systemet ville derimot spart kongen for sitt blasfemiske utsagn. Hvis en antar at solen står stille i sentrum, med jorden så vel som de andre planetene bevegende rundt den, forsvinner behovet for både episykler og krystallsfærer. Det er den elskverdige enkelheten som gjør at en er nødt til å foretrekke den:⁸⁰

[Naturen] er over Maade sparsom; thi kand den udrette en Ting paa en Maade, som koster den mindre, om det end ikkun var saare lidet; da vær forsikred, at den ikke annerledes vil gjøre det, end saa. Intet er skiønnere, end et stort Forehavende, som iværksættes med saare faa Omkostninger.⁸¹

Den kopernikanske systemets overlegenhet skyldes med andre ord at det i langt større grad stemmer overens med doktrinen om at Naturen virker i henhold til økonomiske prinsipper. Nå som jorden var degradert fra universets midtpunkt til én av de minste blant flere dunkle kuler som går i bane rundt solen, var alt klart for å snakke om beboere på månen og de andre planetene i vårt solsystem.

⁷⁶ Fontenelle, *Samtaler*, 33-36.

⁷⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 40. Fontenelle sikter her til en sentrale punkt i aristotelisk og stoisk filosofi. Aristoteles' *Politikk*, der forfatteren gir uttrykk for et slikt natursyn. Se Harrison, *The Bible, Protestantism, and the rise of natural science*, 161.

⁷⁸ Fontenelle, *Samtaler*, 42-44.

⁷⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 42.

⁸⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 44.

⁸¹ Fontenelle, *Samtaler*, 45.

2.1.2 At månen er bebodd

For å overbevise sin skeptiske samtalepartner forestiller han markgrevinnen en parisisk borger som aldri har satt fot utenfor byen i toppen av et tårn, der han får øye på den lille byen St. Denis. Hvis man spør denne mannen om St. Denis i likhet med Paris er befolket, vil han svare: Nei, for innbyggerne i Paris kan jeg se, men innbyggerne i St. Denis ser jeg ikke, og jeg har aldri hørt noe om dem. Selv om en forklarer at det er umulig å få øye på innbyggerne på grunn av den lange avstanden, og viser til det faktum at St. Denis ligner Paris, med sitt klokketårn, hus og murer, og følgelig kan antas å være bebodd, ville det ikke overbevist ham.⁸² Fornærmet av å bli satt i samme bås, protesterer markgrevinnen mot at Jorden skulle være så lik Månen, som Paris ligner St. Denis. Filosofen opplyser henne om jorden er månen lik i alle de egenskaper som er mulige å observere, i deres bevegelser, at de begge er dunkle kuler og at de står i et gjensidighetsforhold siden de reflekterer solens lys til hverandre.⁸³ Astronomene hadde dessuten med sine teleskoper fått øye på land, hav, sjøer, daler, fjell og huler på månen.⁸⁴ Var det ikke trolig at denne planeten også hadde innbyggere når den etter alt å dømme egner seg like godt til å bebos som vår egen? Filosofen gjør det imidlertid klart at han på ingen måte tror at månens beboere kan være mennesker på grunn av det filosofiske prinsippet om naturens uendelige variasjoner som øker med avstand.⁸⁵

See kuns, hvorledes Naturens Anseelse har forandret sig herfra til China. Andre Ansigter, andre Gestalter, andre Sæder, og fast gandske andre Fornuftens Grunddsætninger. Herfra til Maanen maae Forandringen endnu være merkeligere. Naar man reiser i et nyelig opdaget Land, da ere dets Indbyggere knapt meer at kalde Mennesker: de ere Dyr i menneskelig Gestalt (...) fast uden menneskelig Forstand. Hvo der kunde komme til Maanen, sandelig, han skulde intet finde der mindre, end Mennesker.⁸⁶

Markgrevinnen som ønsket et svar på hva slags vesener disse kunne være, måtte foreløpig nøye seg med håpet om at mennesker kanskje en gang kunne besøke månen, eller måneboerne oss, når flyvekunsten - som foreløpig var i sin spede barndom - ble fullkommen nok.⁸⁷ Dette

⁸² Fontenelle, *Samtaler*, 66-67.

⁸³ Fontenelle, *Samtaler*, 67-77. Gjensidighetsforholdet er viktig i en kristen kontekst. Og Gud gjorde de to store lysene, det største til å råde over dagen, det mindre til å råde over natten, og stjernene (1 Mos 1:16).

⁸⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 80-83

⁸⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 86-87.

⁸⁶ Fontenelle, *Samtaler*, 87.

⁸⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 93..

skulle vel ikke være noe mer utrolig enn for amerikanerne da de så Colombos komme over det de trodde var et evig hav i ildsprutende skip med hvite vinger?⁸⁸

I etterpåklokskapens ånd latterliggjør filosofen fortidens menneskers begrensede verdensbilde, enten det var pavekirken som nektet antipoder, eller Amerikas innfødte som trodde at det ikke fantes noe land utenfor deres egen kyst.⁸⁹ Poenget filosofen prøver å drive hjem syntes å være at hver gang menneskenes verdensbilde endres, så er det alltid for et større. Hvis historien var noe å gå etter og en ikke ville bli gjenstand for ettertidens spott var det tryggest å legge seg på den kosmologiske optimismen.

Innen den andre aftenen er omme er markgrevinnen overbevist om at det finnes beboere på månen, men allerede neste kveld viser filosofen - til hennes store skuffelse - at måneboernes eksistens ikke er så sikker like vel. Siden det ikke var oppdaget noen atmosfære på månen, måtte en slutte at de mørke plettene ikke er vannmasser, men huler eller ujevnheter. Hva slags innbyggere hadde dette klippelandskapet når det ikke finnes vann der?⁹⁰

For å blidgjøre sin desillusjonerte samtalepartner, appellerer filosofen nok en gang til prinsippet om naturens uendelige variasjoner, som tillater at det kan finnes liv på månen som ikke har behov for tunge regnskurer eller vannmasser. En kunne jo strengt talt ikke utelukke at det finnes små mengder dugg der som ikke kan oppdages gjennom teleskopet, men som likevel er tilstrekkelig for månens vekster og innbyggers livsopphold.⁹¹ Uten atmosfære måtte det imidlertid være fryktelig varmt på månens overflate uten skyer som kunne lindre solens hete, men bare fordi menneskene lever på overflaten av jorden betyr ikke dette at det at måneboerne også gjør det. Filosofen mente at det underjordiske rom på vår egen planet er langt større enn på overflaten. Dette kunne igjen forklare hvorfor Naturen hadde laget hulene på månen så gigantiske at deres munnings er synlige fra jorden. Han så for seg måneboerne holdt til i byer i månens huler, og at underjordiske ganger koblet dem sammen.⁹²

Markgrevinnen lo av filosofens spekulasjoner, men ble straks forsikret om at hypotesen ikke var ufornuftig. Prinsippet om Naturens uendelige variasjon krever nemlig at forholdene på månen må være svært forskjellige fra de på jorden, siden avstanden er så stor.⁹³

⁸⁸ Fontenelle, *Samtaler*, 87-91.

⁸⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 91-95.

⁹⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 96-99.

⁹¹ Fontenelle, *Samtaler*, 101-102.

⁹² Fontenelle, *Samtaler*, 110-111.

⁹³ Fontenelle, *Samtaler*, 111.

2.1.3 At planetene er bebodde

Ivrig etter å fortsette reisen gjennom solsystemet, fra ett himmellegeme til det neste, ankommer samtalepartnerne Venus. Siden månen etter all formodning er bebodd, hvorfor skulle ikke Venus også være bebodd? Med en viss skepsis til filosofens lettsindighet spør markgrevinnen sarkastisk om han like så godt skulle sette beboere på alle planetene, hvilket han straks forsikrer henne om: «Derpaa tør hun ikke tvivle (...) mit hvorfor ikke har Magt til at sætte Folk over alt.»⁹⁴

Vi see, at alle Planeterne ere af vores Natur; de ere alle mørke Legemer, som faae deres Lys fra Solen, og kaste det siden til hin anden; Legemer, som ikkun have eens Bevægelser: hidtil er al Ting Lige. Imidlertid maatte man inbilde sig, at disse store Legemer vare skabte til ikke at beboes, at dette var deres naturlige Beskaffenhed, og at man blot i Henseende til Jorden maatte gjøre en Undtagelse. Hvo der vil troe dette, maa gjerne for mig: jeg kand ikke faae dette i Hovedet.⁹⁵

Det er altså ikke teleologi generelt – at alt er skapt med en hensikt - men den antroposentriske teleologien filosofen forkastet. Like lite som stjernehimlen var de andre planetene skapt for menneskenes skyld, men at de skulle flyte rundt i verdensrommet uten mål og mening var ubegripelig. Argumentet bygger så klart videre på den moralske dimensjonen som Fontenelle knyttet til antakelsen av den heliosentriske teorien. Nå som jordens egenart med hensyn til dens stillstand og sentrale posisjon i solsystemet var avslørt som menneskehetens egenkjærlige selvbedrag, hadde man heller ingen grunn til å tro at den er unik med hensyn til liv.

Videre kommer filosofen til sitt tredje argument, idet han opplyser henne om at mikroskopien har avslørt at det finnes mer liv på vår egen planet enn noen kunne forestilt seg. Jo kraftigere mikroskoper en klarer å bringe for dagen, jo flere dyr kommer til syne. Bare på et sandkorn finnes det tusenvis av små organismer, og ett blad kan sies å utgjøre en hel verden. Når naturen tilsynelatende har drevet sin fruktbarhet til det ytterste på vår egen planet, skulle man tro at de øvrige planetene ligger øde?⁹⁶

2.1.4 Filosofiens fornøyelser

⁹⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 116.

⁹⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 116.

⁹⁶ Fontenelle, *Samtaler*, 117, 118.

Markgrevinnen fant argumentene høyst fornuftige, men plagdes av at hun ikke klarte forestille seg hva slags vesener som skulle finnes på andre planeter. For å sette hennes fantasi i bevegelse gir filosofen noen eksempler på hva slags variasjoner Naturen kan ha tildelt de ulike verdene: Et sted tar man kun erfaringen til hjelp for å gjøre fornuftige slutninger, mens et annet sted bruker man ikke erfaringen i det hele tatt. Hos oss (kristne) plages man mer av det tilkommende enn med det forbigående, og et annet sted er det omvendt. På en annen planet har de kanskje en sjette sans som vi mennesker mangler, men så mangler de til gjengjeld en av våre.⁹⁷

Med dette følte markgrevinnen reisen. For hver planet oppgir filosofen dens respektive størrelse, avstand fra solen, antall måner, samt hvor lange år og dager de har. På bakgrunn av denne informasjonen spekulerer samtalepartnerne om hvordan forholdene kan være på hver enkelt planet, hvilke fordeler og ulemper de ulike omstendighetene medfører for sine innbyggernes natur, sinnelag, dyder og laster.⁹⁸ De så for seg at det er en slags balanse mellom fordeler og ulemper de forskjellige planetene og deres beboere har fått utdelt av naturen. Alle planeter og planetbeboere må være forskjellige, men når alt kommer til stykke så han for seg at ingen er noe bedre eller dårligere stilt enn andre. Det samme gjaldt for sedelighet, så hvis én planets innbyggere unngår å begå «een Daarlighed maae de da nødvendig begaae en anden.»⁹⁹

For å opprettholde hypotesen om liv på planetene med de mest ekstreme temperaturforholdene, foreslår samtalepartnerne mulige løsninger. For å sørge for at merkurerne har et lindringsmiddel for den intense heten, så markgrevinnen for seg at de har lange regntider slik som i tropiske strøk på jorden. Filosofen foreslår en annen løsning, angivelig hentet fra vår egen planet: På et visst sted i Kina der det for sin beliggenhets skyld burde vært grusomt varmt på sommeren, er det i Juli og August så kaldt at elvene fryser til is. Årsaken er at det finnes store mengder salpeter i grunnen, og at solens hete forårsaker at salpeteren stiger opp av jorden som damp og nedkjøler landskapet. Han foreslår derfor at de godt kan la Merkur være en planet kun bestående av salpeter, og at solen på elegant vis skaffer til veie lindringsmiddelet mot den voldsomme varmen den volder sin nærmeste nabo.¹⁰⁰

⁹⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 119-121.

⁹⁸ Fontenelle, *Samtaler*, 123-137,

⁹⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 145

¹⁰⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 128, 129.

Fordelingen av måner blant planetene leder markgrevinnen til nok et argumentet for liv på andre planeter: «Det synes, at Naturen har sørget for nogle Levendes Fornødenhed, og ikke af en Hændelse uden Absigt uddelt disse Maaner».¹⁰¹ Siden Jupiter og Saturn ligger lengst fra solen hadde de til gjengjeld de fleste månene, og siden Saturn ligger dobbelt så langt borte fra solen som Jupiter, har den i tillegg fått en kjempereflektor i form av en gigantisk ring.¹⁰² Merkur og Venus, som får mer enn nok lys fra solen hadde ikke behov for måner og derfor heller ikke fått noen. Men hva skulle en si om Mars som ikke har en eneste måne, til tross for at den er lengre unna solen enn vår jordklode? I stedet for å trekke fornuftsslutningens gyldighet i tvil foreslår filosofen mulige løsninger på problemet: Kanskje Mars har høye klipper som er fylt med fosfor som samler lys om dagen, og opplyser dens netter?¹⁰³ Det kunne også være at det var fugler der - med samme egenskaper som en merkelig fugleart som skulle finnes i Amerika - hvis fjærdrakt lyser tilstrekkelig i mørket til at man kan lese ved deres skinn. Hvem vet, om ikke Mars har store flokker av slike fugler?¹⁰⁴ Markgrevinnen lot seg ikke overbevise, hverken av hans fosfor eller fugler, selv om hun syntes ideene var underholdende. Siden naturen hadde gitt Jupiter og Saturn så mange måner, mente hun at man måtte slutte at måner er nødvendige for å sørge for at planetene får tilstrekkelig med lys om natten. Den mørke Mars var for henne ett ubehagelig unntak fra regelen, men om hun ville ha noe mer med filosofien å gjøre måtte hun være forberedt på å finne avvik selv fra de beste regler, bemerket filosofen. I tråd med spekulasjonenes hensikt - som var å fornøye - foreslår han at de ganske enkelt kan la være å snakke om Mars siden den ikke var noe gunstig for teorien.¹⁰⁵

Markgrevinnen som gjennom deres nattlige samtaler hadde adoptert en smak økonomiprinsippet fant ubehag ved det faktum at de små planetene (månene) ikke beveger seg rundt solen på samme måte som de store.¹⁰⁶ Filosofen forestiller henne derfor Descartes hvirvelteori som forklarer planetene og månenes bevegelser med to enkle prinsipper, og at det derfor ikke er noen overflødigheit av hypoteser: Solen utgjør sentrum av en hvirvel som planetene trekkes rundt i, og likeledes utgjør planetene sentra av sine mindre hvirvler. Jo

¹⁰¹ Fontenelle, *Samtaler*, 151

¹⁰² Fontenelle, *Samtaler*, 150. Neptun ble først oppdaget før av Johann Gottfried Galle i 1846.

¹⁰³ Fontenelle, *Samtaler*, 152. Den tyske alkymist Henning Brands oppdagelse av det lysende fosfor i 1669 hadde vakt oppsikt i Europas lærde kretser. Leibniz var blant dem og gjorde eksperimenter med stoffet som han beskrev til det det franske vitenskapsakademi i 1677. Kragh, *Fra Middelalderlærdom til Den Nye Videnskab 1000-1730*, bind 1, *Dansk naturvidenskabs historie*, 309.

¹⁰⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 152.

¹⁰⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 152-153.

¹⁰⁶ Fontenelle, *Samtaler*, 136,137.

større himmellegemet er, jo større og sterkere er hvirvelen. Himmellegemene i vårt solsystem kan derfor deles inn i to kategorier: dunkle kuler som går i bane rundt større himmellegemer, og solen som står i ro og produserer lys.¹⁰⁷ Markgrevinnen falt selv på konklusjonen om at fiksstjernene måtte inngå i sistnevnte kategori siden de produserer sitt eget lys: De er Soler lik vår egen og utgjør midtpunktet i sine hvirvler, med planeter som går i bane rundt seg.¹⁰⁸

Den kosmografiske leksjonen kom ikke uten en pris. Det uendelige store universet med sine utallige solsystemer den siste slutningen førte med seg satte markisen i «uorden, Forvirrelse og forskrekkelse» og gjorde henne apatisk.¹⁰⁹ Hun skulle aldri lengre ta seg noe til hjertet, siden jorden og alt som foregår her er ubetydelig i den store sammenhengen: «Min Dovenskab skal vide at føre sig min Kundskab til Nytte her efter: og, naar man vil forkaste mig denne Følelsesløshed, saa vil jeg svare: Ah! Om I vidste, hvad Fix-Stiernene ere!».¹¹⁰

2.1.5 Fornuftsslutningenes potensial

I de siste to aftener drøfter samtalepartnerne blant annet hvilken sannhetsverdi som kan tilskrives tesen om det uendelig befolkede universet. Filosofen forteller henne at det er med fornuftsslutninger som med kjærligheten:

Hun kand ikke tillade sin Elskere det allerringeste i Begyndelsen, at hun jo snart skal tillade noget meer: og endelig gaaer dette meget vidt. Paa samme Maade har hun ikkun at tilstaae en Mathematikus den allerringeste Grund-Sætning: han kand strax gjøre sig deraf en Følge, hvilken hun ligeledes maae indrømme. Af denne udleder han endnu en anden, og endelig fører han hende imod sin Villie saa vidt, at hun ikke selv skulde kunne troe det.¹¹¹

Han innrømmer at tesen om planetenes beboelse kunne ikke kalles en sannhet i alle strengeste forstand, men at den er rimelig og omtrent like sikker som at Aleksander den store har eksistert. Han hadde ikke sett han og kan heller ikke frembringe et matematisk bevis på at han har eksistert, og likeledes var det med andre planeters beboere. I begge tilfeller har man imidlertid alle de beviser som man i begge saker kan forlange. Siden alt talte for deres eksistens, og det ikke var mulig å finne noen motargumenter – med mindre man vil bruke sine

¹⁰⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 137-140

¹⁰⁸ Fontenelle, *Samtaler*, 159.

¹⁰⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 160.

¹¹⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 162.

¹¹¹ Fontenelle, *Samtaler*, 163-164.

svake øyne (som den parisiske borgeren) eller pøbelens meninger (som kun dømte om alle ting etter aller ytterste strenghet), anbefaler han markgreven å beholde troen på planetbeboerne.¹¹²

Skulle en gjøre faktiske oppdagelser innrømmer filosofen at man ikke bare kunne belage seg for mye på fornuftsslutninger, siden Naturen har en besynderlig evne til å skjule sine hensikter.¹¹³ For folk flest derimot, forholdt det seg annerledes. På basis av et lite knippe filosofiske prinsipper og observerte fakta kunne hvem som helst kaste seg ut i uforpliktende spekulasjoner, for fornøyelsens skyld. Da var det heller ikke så viktig at teoriene bare passet sånn omtrentlig. Fontenelle avslutter sin dialog med en oppmuntring til sin samtalepartner og sitt ustuderte publikum:

Lad oss Bruge denne Smag saa længe den er i vor Eje! (...) Det beste ere at den ikke indskrænker sig i Videnskaber og tørre Betragtninger alleene; den strækker sig med lige saa stor Fremgang til Ting, som tiene blot til Fornøjelse, hvorudi jeg tviler høylig, at nogen Folk skulde ligne os i Verden. Der ere de Ting, Madame, som hun skal have at bestille med, og hvorudi hendes heele Philosophie med Billighed bør bestaae.¹¹⁴

2.2.1 Den nye kosmografien i religionens tjeneste

I Eilschov og Gottscheds sluttnoter, som til sammen utgjør en lengre tekst enn dialogen, utdypes og kontekstualiseres Fontenelles poenger og referanser. De astronomiske dataene suppleres og justeres i henhold til mer oppdaterte observasjoner. Her finnes det imidlertid også lange anekdoter og digresjoner om helt andre emner.¹¹⁵ De metafysiske prinsippene som blir lagt til grunn i Fontenelles dialog om naturens uendelighet, mangfold, økonomiske prinsipper og hensiktsmessighet er de samme som vi i Leibniz og Wolffs filosofi.¹¹⁶ For dem var det imidlertid sentralt å vise at dette er en direkte følge av Guds allvitenskap, allmektighet og allgodhet, hvilke ifølge dem også garanterer at verden vi lever i er den beste av alle mulige.¹¹⁷ Som tilhenger av den leibniz-wolffiske filosofi tilslutter Eilschov seg de fleste av

¹¹² Fontenelle, *Samtaler*, 191-194.

¹¹³ Fontenelle, *Samtaler*, 212.

¹¹⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 214.

¹¹⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 217-386

¹¹⁶ Leibniz, *Discourse on Metaphysics*, 8-9; Kraft, *Ontologie*, 72-76; Kraft, *Cosmologie*,

¹¹⁷ Leibniz, *Discourse on Metaphysics*, 8-9; Kraft, *Natur-Lærdommen om Gud*.

Fontenelles poenger, men det lekende, uforpliktende filosofiidealet Fontenelle forfekter er byttet ut med et religiøst alvor i tråd med ett oppdragende vitenskapsideal:

Alle vore Videnskaber bør sigte til den Ende, at vi forbedres i vore Sæder, at vi lærer at kiende vor Natur, at vi indsee Lasternes Hæslighed, Dydens Herlighed, at vi overbeviises om vor egen Daarlighed og Forfængelighed, at vi derved levende røres til sundere Begreber og helligere Bevegelser. Alt for meget forgabe vi os Stjernenes og andre udvortes Tings Beskuelse, dersom vi forglemme os selv: derimod have vi Nytte af vor Kundskab, naar vi efter haanden henegne den paa vor Tilstand.¹¹⁸

2.2.2 Guds hensikt med verden

Fontenelle sluttet seg til Descartes mekanistiske naturfilosofi som er strippet for all teleologi med hensyn til de naturobjektene virkende årsaker, men hans argumenter for planetenes beboelse er, som vi har sett, gjennomsyret av endelige hensikter. Selv om det er 'Naturen' han hele tiden appellerer til, viser uttrykk som 'Naturens omhyggelighet' og 'hensikter' om et gudommelig forsyn og intelligent design. I sine sluttnoter flytter Eilschov fokuset fra 'Naturen' til Skaperen, og som en kommentar til Fontenelles bruk av økonomiprinsippet i forsvaret for den den kopernikanske hypotesen, henviser Eilschov leserne til sine *Philosophiske Breve* (1748) der han anfører Leibniz' doktriner om naturens parsimoni:¹¹⁹

[1.] Hvad en liden Deel af Materien kand udrette, derpaa anvender den ikke en større. [2.] Hvad der kand skee ved en kortere Bevægelse, lader den ikke skee ved en længere. [3.] Hvad der kand have Sted paa et lidet Rum, kommer ikke til at staae paa et større: og [4.] hvad der kand i Verk-sættes paa en kortere Tid, skeer ikke i en længere.¹²⁰

I likhet med Leibniz påpeker Eilschov at økonomiprinsippet kun er en forlengelse av Guds visdom «som aldri taaler unyttige Omveye, eller lader det skee ved Omsvøb, hvilket ligesaavel paa en kortere Vey kunde erholdes.»¹²¹ Det er vissheten om Guds uendelige visdom som garanterer at Solen umulig kan vært innrettet til å gå i bane rundt jorden, siden Jorden og de andre planetene med mindre omkostninger kan gjøre dette løp.¹²²

¹¹⁸ Fontenelle, *Samtaler*. 268.

¹¹⁹ Fontenelle, *Samtaler*, «Anmerkninger», 258.

¹²⁰ Eilschov, *Philosophiske Breve*, 362.

¹²¹ Eilschov, *Philosophiske Breve*, 362.

¹²² Eilschov, *Philosophiske Breve*, 362.

Som vi har sett kunne ikke Fontenelles filosof forestille seg at de andre planetene er skapt til noen annen hensikt enn å bebos – særlig siden vår egen planet er så full av liv – men dette imidlertid grunnet i et ‘hvorfors ikke’, eller i beste fall i et fravær på alternative forklaringer. Naturen hadde ifølge Fontenelle en besynderlig evne til å skjule sine hensikter, så en kunne ikke si noe for sikkert. Ifølge Eilschov er imidlertid Guds hensikt, ikke bare med de andre planetene, men Verden i sin helhet er «let at finde».¹²³ I sitt filosofiske brev «Over Religionens nøye Sammenhæng med Forsynen» utlegger Eilschov den samme læren vi finner i Wolffs naturlige teologi, men i en mindre formalistisk form:¹²⁴ En verden består av en sammenheng av mulige ting. Alle muligheter som kunne komme til å eksistere har sin opprinnelse i Guds forstand, og disse mulige tingene er avtrykk og bilder av de gudommelige fullkommenheter som til sammen kalles Guds majestet og ære. Den mest fullkomne sammenhengen av muligheter er den som i høyest grad forestiller Guds majestet eller herlighet.¹²⁵ Når Gud skapte verden, det vil si, gjorde en av de mulige til virkelighet, så måtte han ha skapt den beste, for hermed setter vi ingen grenser for den gudommelige allmakt. Gud kan som allmektig, gjøre alle ting, men etter sin visdom kan han ikke beslutte noe uten grunn, årsak og hensikt. Guds hensikt med å skape verden kan ikke ha vært å gjøre seg selv mer fullkommen enn han er (da han allerede er absolutt fullkommen) eller skaffe seg noe godt som han mangler (da han ikke mangler noe som helst). Det eneste Gud kan oppnå ved å skape en verden er (1.) å åpenbare sine gudommelige fullkommenheter [hensikt^a] og at menneskene deretter kan rette sine gjerninger, kjenne hans herlighet og bli lykksalige ved denne kunnskap [hensikt^b]. Deri består hans ære og derfor gjør vi denne med rimelighet til den skapte verdens hensikt.¹²⁶

Eilschov skriver derfor i sine kommentarer til Fontenelles dialog at hvis en skulle få «ret anstændige Begreber» om Guds allmakt må man slutte at han blir priset, ikke bare på vår lille jord, men også i «andre Verdens Egne» av fornuftige skapninger. Over alt hvor Gud kjennes og æres, enten det er her eller på Saturn; i vår solhvirvel eller i fiksstjernes sfære: over alt i den store «Aandernes Stad» slutter man av verden at skaperen er stor.¹²⁷

Med Eilschovs forpliktelse til den beste mulige verden i mente blir det åpenbart hvorfor han mener at alle planetene må være bebodde: Hvis en antar at de andre planetene står øde

¹²³ Eilschov, *Philosophiske Breve*, 172.

¹²⁴ Som støtte for det følgende se Kraft, *Natur-Lærdommen om Gud*, §93-97, 99.

¹²⁵ Eilschov, *Philosophiske Breve*, 172.

¹²⁶ Eilschov, *Philosophiske Breve*, 173.

¹²⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 229.

fornekter man Guds allmakt og visdom med tanke på Guds hensikt^b med verden. For hvis den eneste hensikten Gud kunne hatt ved å skape universet er å utvise sine hellige egenskaper, for derved å gi fornuftige skapninger anledning til å rette sine gjerninger og ære Gud, så ville et uendelig univers der kun én planet er bebodd med fornuftige skapninger vitne om dårlig kjøpmannskap fra Skaperens side.¹²⁸

Planetenes beboelse var altså viktigere for Eilschov enn for Fontenelle, men når det gjelder spørsmålet om hva slags skapninger dette skulle være, henvender Eilschov seg til sine lesere slik Jesus gjorde til den nysgjerrige Peder (Joh. 21:22): «**Hvad kommer det dig ved?**»¹²⁹

(...) lad os ikkun passe paa os selv, og her hiemme, jeg mener paa vores Planet, forfremme Guds Ære, hvortil vi er skabte? Lad Gud sørge for at de andre Planeter! Lad ham der see sin Ære befordret paa en Maade, som os er ubekjendt, ved Midler, som os er skiulte, af Skabninger som ere forbogne for os! Guds Stad er uendelig!¹³⁰

Kun Gud har en komplett kunnskap og sitt store rike, så vel som alle de undersåtter som ligger under hans septer. Eilschov sammenligner Guds herredømme over alle planeter og deres innbyggere, med en konge hvis rike og undersåtter er spredt ut over adskilte kontinenter: En undersått i Spania kan kjenne sin konges lover, og som en tro og lydlig borger etterleve dem uten å kjenne sin konges land og undersåtter i Amerika. Siden han er utelukket fra regjeringen kan han ikke vite noe om styreformene i disse fjerne delene av riket, og han trenger heller ikke kjenne sine fjerne medborgere og deres land for å være en god borger i Spania. Det var nok for ham å vite at hans Herre regjerer over dem, så vel som hans landsmenn. Akkurat som Fontenelle latterliggjorde den parisiske borgeren som nektet beboere i St. Denis fordi han ikke kunne få øye på dem, skriver Eilschov at man måtte le av denne spanjolen hvis han nektet sin konge undersåtter i Amerika fordi han ikke kjenner til dem eller deres land.¹³¹

For Fontenelle var forestillingen om andre plantebeboerne i lys av prinsippet om naturens uendelige variasjoner en kilde til underholdende og uforpliktende spekulasjoner, og i fortalen tipser han sine lesere om den nederlandske matematikeren, fysikeren og astronomen, Christiaan Huygens' *Cosmotheoros* (1698), som også deler sine tanker om kulturelle- og

¹²⁸ Se også: Kraft, *Natur-Lærdommen om Gud*, 44.

¹²⁹ Fontenelle, *Samtaler* 225.

¹³⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 225-226.

¹³¹ Fontenelle, *Samtaler* 226, 227.

samfunnsmessige forhold på andre planeter.¹³² Eilschov hadde også lest boken, og bemerker at Huygens i likhet med Fontenelle gjetter at det er rimelig å anta at de andre planetbeboerne ikke er noe bedre eller dårligere enn menneskene på jorden.¹³³ For Eilschov som holdt fast ved tesen om den beste mulige verdenen forholdt saken seg annerledes.

Han innrømmer at Huygens og Fontenelles slutninger er mulige, men at de på ingen måte er rimelige: Siden vår planet er en av de mindre i vår solvirvel, og vår virvel muligens er en av de minste – eller, i hvert fall ikke den største - så er det langt rimeligere å anta at menneskene, bortsett fra Djevelen og hans falne englene, er «de **eneste Syndere i Verden**».¹³⁴ Setter man denne rimelige mening forut, skriver Eilschov triumferende, ser man med én gang hvor uendelig lite ondt det er i verden i forhold til det gode. Eilschov advarer sine lesere om at hvis man i alvor med Fontenelle og Huygens ikke tror at menneskene er «den eeneste naragtige Slægt i Verden»; hvis man «af al Magt underkaste alle Planeters Indbyggere den beklagelige Vildfarelses Lov, som paaligger os Mennesker, da seer jeg ingen anden Grund dertil, end en hemmelig Misundelse i et høymodigt Hierte, som ikke gjerne fordrager andres Lyksalighed.»¹³⁵

Som om ikke dette var nok til å ydmyke et edelmodig hjerte legger Eilschov ved et sitat fra den tyske teologen Johan Heyns *Versuch Einer Betrachtung über Die Cometen* (1742).¹³⁶ Ifølge Heyn er Kristus - som døde for våre synder - kun et bevis på Guds uendelige barmhjertighet, og ikke på menneskers fortrinn og fullkommenhet. Vi har all grunn til å tro at menneskeheten er de mest elendige, fordervede og jammerligste innbyggerne i Guds Stad; eller – med en allusjon til Augustins teodice - en skygge til avveksling på Guds prektige maleri.¹³⁷ For å vise at denne oppfatningen er helt i overenstemmelse med åpenbaringen viser Eilschov til seks skriftsteder som antyder menneskehetens ubetydelighet. Menneskeheten er «mindre en intet» i Guds øyne, noe som skyldtes at han har en utømmelig mengde mer fullkomne vesener i sine himmelske hærskarer som tjener ham.¹³⁸ Mennesket må derfor være

¹³² Fontenelle, *Samtaler*, 24.

¹³³ Fontenelle, *Samtaler*, 229, 230.

¹³⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 230.

¹³⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 232.

¹³⁶ Fontenelle, *Samtaler*, 230-231. Johann Heyn, *Versuch Einer Betrachtung über Die Cometen, Versuch einer Betrachtung über die Cometen, die Sündflut und das Vorspiel des jüngsten Gerichts, nach astronomischen Gründen und der heiligen Schrift angestellt, und mit Herrn Johann Christoph Gottscheds Vorrede begleitet*. (Berlin & Leipzig: ved Ambrosius Haude, 1742).

¹³⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 230-231. Augustin, *True Religion (De vera religione)*, 81 (40:76).

¹³⁸ Fontenelle, *Samtaler*, 232, 380.

desto mer takknemlige for at Gud har gjort så mye for menneskeheten og planeten vår, da den kun er en liten «Myre-Boe» i Guds uendelige store rike.¹³⁹

2.2.3 Eilschovs teodicé

På bakgrunn fenomenene som hadde blitt observert på de andre planetene tar Eilschov anledning til å polemisere mot fritenkere som nektet for at dommedag skulle inntreffe etter åpenbaringsens beretning i Jesaja 51:6; at himlene skal forsvinne som en røyk, og at jorden skal dekket av ild og dens innbyggere dø. Nå som jordkloden bare er en ubetydelig liten del av universet - og mennesket med de falne englene, sannsynligvis de eneste synderne – hevder Eilschov at selv dommedag er forenlig med en tesen om den beste mulige verden.¹⁴⁰

For å demonstrere profetiens troverdighet forutsetter Eilschov følgende premisser: Bibelen er kun et middel til *menneskehetens* etterretning og har derfor en begrenset referanseramme. At himmelen skal gå opp i røyk betyr derfor kun «den for os synlig Himmels Undergang».¹⁴¹ Det var heller ikke snakk om at Gud skulle tilintetgjøre jorden, men kun rens den og gi den en ny himmel slik at den ble et verdig sted de rettferdige kunne kalle deres hjem (Jesaja 65:17-25).¹⁴² Hvis en gjorde disse antakelsene måtte man ifølge Eilschov tilstå at vår verdens undergang ikke bare er Gud anstendig å beslutte (i lys av hans egenskaper), men også bekjenne at den både er rimelig og mulig.¹⁴³

Åpenbaringen vitner dessuten om at Gud allerede én gang har rens planeten med en «almindelig» vannflod (Syndefloden), og fornyet jordens ytre form (2 Peter 3:6), så hvorfor skulle ikke Gud kunne rens den en gang i fremtiden, og la den med ilden brenne ved dommens dag slik det står skrevet i 2 Peter 2:5-7?¹⁴⁴ Dommedag var altså fornuftig å anta både i metafysisk forstand med hensyn til Guds egenskaper, og i historisk forstand, siden syndefloden kunne anses som presedens for Guds fremtidige husholdningsmåte, men hvordan tenkte Eilschov seg at dette skulle skje uten en gudommelig intervensjon som undergraver Skaperens naturlover?

Gjennom teleskopet hadde astronomene observert at det foregikk store forandringer på himmellegemene: Månens overflate er dekket med kometkratre; på Mars forekom det

¹³⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 380.

¹⁴⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 382.

¹⁴¹ Fontenelle, *Samtaler*, 383.

¹⁴² Fontenelle, *Samtaler*, 383.

¹⁴³ Fontenelle, *Samtaler*, 383.

¹⁴⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 383, 384.

oversvømmelser, og både på Saturn og Jupiter hadde det blitt observert branner. Dette åpnet opp for en rekke eskatologiske teorier.¹⁴⁵ På samme vis som Fontenelles samtalepartnere foreslo mulige løsninger for å gjøre sitt metafysiske postulat om naturens omhyggelighet for sine innbyggere lovmessig – da den måneløse Mars kunne antas å være begavet med alternative lyskilder, og den glødende Merkur utstyrt med nedkjølningsmidler – fremsetter Eilschov tre mulige teorier om dommedags virkende årsaker: «Ingen kand beviise, at dette [dommedag] er umueligt. Fornuften kiender tvært imod mange Maader paa hvilke det kunde være giørligt».¹⁴⁶ Det spilte ingen rolle om man vil forklare det med: 1.) en komet som kolliderer med Jorden, 2.) at Jorden på ett tidspunkt kunne skeie ut av sin bane og bli dratt inn mot solen, eller 3.) ett «almindelig» jordskjelv og en påfølgende brann forårsaket av utbrudd fra vulkaner som Hekla, Vesuvius og Etna; «Hvilken Maade man vil, kand man nu holde for rimelig; men nok er det, at ingen af dem er aldeles umuelig».¹⁴⁷

2.2.4 Åpenbaringen vs. Guds økonomi

I beste wolffiske ånd erklærer Eilschov gudskonseptets overenstemmelse med erfaringen, der førstnevnte går forut: Siden fornuften gir et gudskonsept som er uendelig og ubegripelig, må Guds gjerninger være så store og uendelige at de for endelige og innskrenkede vesener blir ubegripelige. Store deler av universet var derfor skjult for menneskene, som selv med de beste teleskoper ikke kunne ense de ytterste stjernekretsene.¹⁴⁸ I tråd med Guds hensikt ^[a] med verden hevder Eilschov at Guds herlighet finnes over alt, og at det er mye skjult for menneskene selv på vår egen planet: De indre delene av vår jord, «som vi daglig med vore Fødder betræde, findes ret Naturens Kunst- og Raritet-Kammer, skjønt det er temmelig mørkt og forborgen».¹⁴⁹ Naturfilosofene hadde lett etter Guds herlighet i himmelen og funnet ham der, og «Ville de lede efter ham i Grotter, underjordiske Huuler og Biergenes Klyfter, da tør

¹⁴⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 382.

¹⁴⁶ Fontenelle, *Samtaler*, 384.

¹⁴⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 384. Eilschov oppgir ingen referanser men teori 2 og 3 drøftes i Thomas Burnet, *The Sacred Theory of the Earth 2. utg* (London, 1691) Bok 2, kap. 6, 7. Burnet mente at Solen ikke kunne antas som dommedags fysiske årsak siden det brøt med økonomiprinsippet: «(...) for God and Nature do not use to employ unnecessary means to bring about their designs. Disproportion and over-sufficiency is one sort of false measures, and 'tis a sign we do not thoroughly understand our work, when we put more strength to it than the thing requires.» 267.

¹⁴⁸ Fontenelle, *Samtaler*, 227,

¹⁴⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 227

han og være sig bekient paa disse mørke Steder, hvor hans Herlighed vel er mindre oplyst; men ikke mindre i sig selv, end paa Himmelen». ¹⁵⁰

Når det gjaldt de andre planetene var det klart at andre fornuftige vesener måtte befolke dem slik at noen tok anledning til å prise disse - for menneskene skjulte - Guds gjerninger [hensikt^b], men hvordan kunne en forklare at så mye lå skjult for oss på vår egen planet? Som Fontenelle påpekte var det underjordiske rom langt større enn det på overflaten. ¹⁵¹

Eilschov skjønnte at dette krevde en forklaring, og han setter derfor opp en lignelse: «Man maatte undre, hvorfor Naturen har umaget sig med at skiule det for os dersom man ikke vidste, at Naturens Herre ingenlunde er sinded, som de Store paa Jorden». ¹⁵² Han forklarer: At jordens herskere er meget påpasselige med å vise så mye som mulig av sin herlighet i sine audiensgemakker og under sine parader skyldes kombinasjonen av at deres herlighet egentlig er velig liten, og at hele deres anseelse er avhengig av den. Guds herlighet er derimot uendelig, og det lille han viser menneskeheten er nok til å oppvekke forundring og andakt. Gud bryr seg derfor ikke om at vi enten skulle se, eller begripe hele hans herlighet. ¹⁵³

Hittil fungerer Eilschovs lignelse godt, men kun hvis man bare tar menneskene i betraktning. Argumentet om at det finnes mer enn nok for menneskene å ære Gud for på jordens overflate og gjennom teleskopene kunne så klart ingen bestride. Men siden Guds endelige hensikt med Verden, ifølge ham selv, ikke kan være noen annen enn at hans ære blir nådd i aller høyeste grad, så må en anta at Gud - mer enn noe annet - bryr seg om at *noen* skal ta anledning til å prise ham i og av de delene av verden som er skjulte for menneskene. Det var jo nettopp derfor det var så presserende å anta at det finnes fornuftige vesener på andre planeter. Om dette utsagnet syntes merkelig, så blir det imidlertid bare merkeligere, for han fortsetter: «Man blev snart keed af Guds Skabning, dersom man til Punkt og Prikke kiendte alle hans Skabinger, og dersom man kunde udgrunde alle hans Gierninger, vilde man snart nægte hans uendelige Viisdom.». ¹⁵⁴

Sett i lys av at leseren har bladd seg gjennom over to hundre sider med kosmografisk diskurs som blant annet forsvarer et tilnærmet uendelig univers er argumentet absurd. Selv om menneskeheten skulle oppnå en komplett kunnskap om Guds skaperverk på jorden – en bragd

¹⁵⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 228.

¹⁵¹ Fontenelle, *Samtaler* 111.

¹⁵² Fontenelle, *Samtaler* 227.

¹⁵³ Fontenelle, *Samtaler* 227, 228.

¹⁵⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 227-228.

selv de mest optimistiske filosofer ikke kan ha våget å drømme om - så er planeten vår som han selv sier en murtue å betrakte i det nærmest uendelig store universet.

Den eneste egentlige løsningen som kunne redde konseptet om Guds perfekte parsimoni med hensyn til Jorden er så klart tesen om at det finnes andre fornuftige vesener på planeten vår. Grunnen til at Eilschov ikke en gang vurderer muligheten av at andre jordlige vesener kan bidra til å fullbyrde verdens hensikt^b, har trolig sin forklaring i at en slik antakelse går imot åpenbaringen. Ingen filosofisk sannhet kunne stride imot åpenbaringen, og skapelsesberetningen gjør det klart at det (på vår egen planet) bare er mennesket som er skapt i Guds bilde, bestemt til å herske over alle de andre levende skapningene på jorden (1 Mos 26-28). Som Eilschov selv skriver: «Himlen høre Herren til; men Jorden gav han Menneskenes Børn» (Salmene 115:16).¹⁵⁵

Tidligere i sitt forfatterskap hadde Eilschov argumentert for at dyrenes sjeler også har fornuftsevne, støttet i Leibniz kontinuitetslære og Newtons postulat om at like fenomener må skyldes like årsaker. På basis av naturalisters observasjoner av enkelte dyr og insekters atferd, var Eilschov sikker på at dyrene forstod alminnelige sammenhenger om hvordan verden fungerer. Slutningen om dyrenes fornuftsevne var imidlertid ikke helt uproblematisk, noe som merkes ved hans påfølgende forsikringer om at hans posisjon ikke på noen måte er farlig eller skadelig for religionen eller sedelæren. Alle skapninger har ifølge Eilschov kun fått utdelt akkurat så mye fornuft som trengtes til den hensikten de er skapt for. Når bien har bygget sin kube og edderkoppen spunnet sitt nett, hadde begge skapningene uttømt sine fornuftsslutninger. Til forskjell fra dyrene minner Eilschov sine lesere om at mennesket er skapt av Gud til langt edlere hensikter, og forskjellen mellom deres fornuftsevne regnet Eilschov til å være absolutt: «Jeg nægter Dyrene alle Begreber og Forestillinger om Gud, Dyd, Religion, Samvittighed».¹⁵⁶

For Eilschov var den nye kosmografiske tesene kun av verdi i den grad de kunne brukes til oppbyggelse, ved å kontrastere menneskets ubetydelighet med Guds uendelige allmakt og visdom. I lys av den nye kosmografien kunne ikke åpenbaringens referanseramme og gyldighet lenger forstås å være universell, men med hensyn til menneskets rolle og status på sin egen planet var dens autoritet absolutt. Jorden måtte anses som en liten ubetydelig avkrok og menneskene de nedrigste fornuftsskapningene, men de var i det minste herre i sitt eget hus.

¹⁵⁵ Fontenelle, *Samtaler*, 380.

¹⁵⁶ Eilschov, *Philosophiske Breve*, 29, 30.

2.3.1 Ruge «Om Fornuftige Skapninger i Havet»

I Rues brev «Om Fornuftige Skabninger i Havet» blir problemet med Guds ubenyttede herlighet som Eilschov hadde glattet over med en lignelse fremhevet, og en ny konklusjon utledet. Ruge konfronterer ikke Eilschov direkte, men presenterer det metafysiske grunnlaget tesen om den beste mulige verden hviler på, før han gir leserne den eneste tilsynelatende fornuftige løsningen. I brevets innledning signaliserer Ruge at han ikke legger seg på den alvorlige oppdragene linjen som Eilschow da han ved hjelp av fiksjonalitet skaper en lystig og underholdende stemning lik den som preger Fontenelles dialog. Mens Eilschov i sine anmerkninger helst ville trekke leserens tanker tilbake ned på jorden og inn i seg selv for å ransake sine hjerter og tukte sin stolthet, trer Ruge inn i diskursen med å berette for sine lesere at han har foretatt sin helt egen reise.¹⁵⁷

Han hadde ikke som Fontenelle besøkt planetene eller vært utenfor vårt solsystem, for «Den Reyse er nu saa gammel og bekiendt, at jeg endog mærker, min Kone, som dog er et frygtsomt Fruentimmer, undertiden gjør Luft-Spring, helt siden vor lærde Magister Eilskow [sic.] lærte den sødtalende Franskmand Dansk».¹⁵⁸ Hans egen reise var derimot så ny at han var usikker på om noen hadde gjort den før han: «Med et Ord, Herre jeg har været Dykker. Jeg har giennemvandret det store vide Hav (...) jeg har opholdt mig paa dets Bund; jeg har randsaget dets Afgrunde; jeg har visiteret dets Strømme.»¹⁵⁹ Fortsatt i det lekende lynne, skriver Ruge at han ikke kunne overbevise de vantro om reisens sannferdighet slik som «Simplicius Simplicissimus» - protagonisten i den tyske pikareskromanen *Der abentheuerliche Simplicissimus Teutsch* (1669) av Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen – som hadde brakt med seg en kraft til å oppvekke kilder, sjeldne perler og korallgrener fra Rødehavet, men ved å bringe «nye Tidender om nye Lande, der ere fulde af Herrens Lov, om et nyt Folk paa Havets Bund, der dagligen raabe: Store og underlige ere dine Gierninger, HÉRre! Du er den almægtige Gud!».¹⁶⁰ Han hadde nemlig selv blitt overbevist om, og kunne på «Philosophisk Parole» forsikre andre, at så sant det er fornuftige skapninger på alle planeter, både i og utenfor vår solhvirvel; så sant som det er fornuftige mennesker på det tørre på vår jordklode; så sant er det også fornuftige skapninger i havet.¹⁶¹

¹⁵⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 40.

¹⁵⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 40.

¹⁵⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 40, 41.

¹⁶⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 41.

¹⁶¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 41, 42.

2.3.2 Verdens eksistensbetingelser

Ruge begynner sin demonstrasjon med utgangspunkt i Wolffs skille mellom nødvendige og kontingente ting: «en Ting kand i sig selv ikkuns være et af to, fc. enten absolute fornøden [nødvendig], eller hændig [kontingent]». ¹⁶² I tråd med Leibniz (og Wolffs) påstand om at luftslovene man kan bygge i sine tanker tjener som beviser på at verden kunne vært helt annerledes enn den er, skriver Ruge at det ikke innebærer noen kontradiksjon om Mars hadde hatt måner i likhet med Jupiter, Saturn og Jorden; om vi hadde to soler i vårt solsystem i stedet for én, eller om det var flere planeter i vårt solsystem. ¹⁶³ Som sine forbilder hevder Ruge at alle kontingente ting må ha en «Determination» utenfor seg for at de skal bli virkelige. Det må være en tilstrekkelig grunn for hvorfor akkurat denne verden eksisterer når det finnes en uendelig mengde verdener som er like mulige. ¹⁶⁴

Ruge illustrerer nødvendigheten av den tilstrekkelig grunns prinsipp for at mulige ting skal komme til å eksistere med en håndverksanalogi: Et trestykke har lik mulighet i seg til å bli en skammel eller et avgudsbilde, men hvis ingen kommer over det og bestemmer det til noe visst, så virkeligjøres hverken det ene eller det andre. En måtte være dum («Boeotum in Crasso Jurares aere natum») dersom en ved synet av en kammerpote eller tekanne tenker at det er en absolutt nødvendighet i deres bestemmelser, og ikke intuitivt forstår at «en Mesters frie Determination hadde anvist dem hver sin Skikkelse og Sted i Cabinettet». ¹⁶⁵ Likeledes måtte det være noen som har bestemt at denne verden skulle komme til å eksistere, det vil si, «af mange Conceptibles Verdener givet denne Fortrinnet, at den er bleven til, og udvalgt den frem for andre, at komme frem af de evige muelige Tings Landskab til Virkelighed». ¹⁶⁶

Akkurat som Wolff (og Eilschov) kommer Ruge frem til at Gud har skape denne verden, fremfor noen annen mulig verden, fordi den er best skikket til hans herlighets – det vil si, hans evige makts, visdoms og godhets - åpenbarelse. ¹⁶⁷ Til forskjell fra wolffianerne utleder ikke Ruge denne hensikten deduktivt fra konseptet om Gud og fraværet av Guds egennyttede ved det skapte, ¹⁶⁸ men gjennom induksjon: En kunne nemlig ikke slutte noe om noens gjerninger a

¹⁶² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 44.; Kraft, *Ontologie*, 45, 46.

¹⁶³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 43.; Leibniz, teodicy Kraft, *Cosmologie*, 7, 8.; Se også Eilschov, *Philosophiske-Breve*, 171.

¹⁶⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 44. Kraft, *Ontologie*, 49.

¹⁶⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 44.

¹⁶⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 44, 45.

¹⁶⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 46. Kraft, *Natur-Lærdommen om Gud*, 28, 29.

¹⁶⁸ Kraft, *Natur-Lærdommen om Gud*, 28

priori, ifølge Ruge, kun á posteriori; «(...) man maa af det, Gierningen meest er beqvem til, og dens naturligste og utvungneste Følger, slutte hvad Ophavsmanden med samme intenderte».¹⁶⁹ Siden verden i aller høyeste grad er skikket til å vise «den allerhøyeste Aarsags eller Væsens, det er, Guds Majestæt og Egenskaper» slutter Ruge at dette også er verdens endelige hensikt.¹⁷⁰ Ruge støtter sin 'erfaringsdom' på sine forbilders metafor for verden: at den er som et fullkomment speil som presenterer Guds visdom, makt og godhet, og støtter denne igjen med Paulus brev til romerne, hvor apostelen forteller at Guds usynlige egenskaper kan ses i skapelsen, og at de vantro derfor ikke har noen unnskyldning (Paul 1:20).¹⁷¹

Videre påpeker Ruge at hensikt^a kun er et middel for å oppnå hensikt^b: Dersom hensikten med universet er kunngjørelsen av skaperens herlighet, så følger det av seg selv at det må finnes skapninger som kan ta denne store verden under en fornuftig betraktning. David erklærer at himlene forteller Guds ære, og at den utstrakte befestning forkynner hans henders gjerning (Salmene 19). Forkynnelse er jo en kommunikativ handling som krever et publikum, så en alminnelig fortolkning er derfor at himlene «fortælle Guds Ære, i det de give Materiam laudis [materie som kan æres] til Beskuerne».¹⁷² Som Eilschov skriver Ruge at menneskene et slikt vesen, og Gud har forent våre fornuftige sjeler med våre legemer «just til den ende» at vi skal betrakte verden, og i og av verden dens «admirale Bygmester».¹⁷³

Ruge påpeker at man lenge hadde trodd at mennesket er det eneste fornuftige skapningen i verden, men at denne oppfatningen er høyst urimelig når man tar i betraktning at Jorden kun er en liten prikk i den store verdens sammenheng. Menneskene har liten eller ingen nytte av stjernene, da de kun sees om natten når de fleste menneskene sover. Dessuten gir de oss svært lite lys selv om de «syntes med den overflødigste Haand udstrødde på Himmelen».¹⁷⁴ Siden én enkelt måne gjør vår horisont langt lysere enn alle stjernene til sammen, forneker man Guds visdom hvis man tror at Gud har skapt stjernene for å opplyse våre netter. For siden «Viisdom bestaaer i at udfine og udvælge det beqvemeste Middel til at naae sit Øyemerke» - en definisjon hentet fra Wolffs naturlige teologi - må man ifølge Ruge tilstå, at en ekstra måne hadde vært bedre skikket til dette formålet.¹⁷⁵ I stjerneklungen Pleiades (De syv søstre) kan man ifølge Ruge som regel bare se syv stjerner, selv om man vet at det egentlig finnes minst

¹⁶⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 45.

¹⁷⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 45.

¹⁷¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 45, 46. Kraft, *Natur-Lærdommen om Gud*, 28, 29.

¹⁷² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 47.

¹⁷³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 48; Fontenelle, *Samtaler*, 379.

¹⁷⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 48.

¹⁷⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 48-49; Kraft, *Natur-Lærdommen om Gud*, 19.

40 stjerner der. Selv med de kraftigste teleskoper kunne flesteparten av stjernene ikke på en ordentlig måte forestilles menneskers sjeler og en del kunne ikke forestilles i det hele tatt. Med andre ord, de få stjernene vi kjenner, kjenner vi ikke ordentlig, og de som vi ikke kjenner er uevnelige. Ruge konkluderer derfor med at delene av skapelsen vi ikke kan se eller få noen ordentlig kunnskap om, kan heller ikke være skapt for vår skyld.¹⁷⁶

Det samme kunne en imidlertid si om havet: Det store havs bunn og grunn og alle dets levende og døde naturrikdommer er til dels ikke mennesket riktig kjent, til dels mennesket totalt ubekjent. Ergo, skriver Ruge, kan hverken stjernene på himmelen eller havet med de tingene som finnes der, kun - eller først og fremst - være skapt for menneskene. Det måtte med andre ord være andre fornuftige skapninger som betrakter disse, for ellers var disse delene av verden unyttige ettersom de ikke oppnådde Guds hensikt med skapelsen, som er hans herlighets manifestasjon for fornuftige skapninger.¹⁷⁷

2.3.3 Havets nytte

Som nevnt bruker Fontenelle (så vel som Pontoppidan, Derham og Leibniz¹⁷⁸) den castillanske kongen, Alfonso X's utsagn om at Gud burde rådført seg med han selv da han skapte universet, som et eksempel på hvordan feilaktige teorier om skaperverket ledet til uverdige tanker om Gud. I det følgende viser Ruge at antagelsen om at havet først og fremst er skapt for menneskene også leder en til å fornekte Guds visdom. Han ser først på havets praktiske og økonomiske nytte for menneskene.

Hvis man betrakter havet i sin helhet ser man lett at det dekker den største delen av vår Jordklode. Siden menneskene bor på land er det derfor ikke rimelig å forestille seg at havet er skapt kun for menneskets skyld.¹⁷⁹ Havet var imidlertid langt mer kjent og nyttig for menneskene enn stjernehimlen, men hvor viselig det er innrettet gjenstod å se.

For det første muliggjør havet skipsfart som gjør at menneskene kan holde kommunikasjonen ved like mellom alle Jordens deler, på en lettere og mer profitabel måte enn det ville vært uten havet. Ved nøyere ettertanke måtte en ifølge Ruge innrømme at om Skaperen hadde latt store seilbare elver over alt gjennomskjære jordskorpen, så ville skipsfarten både vært enklere,

¹⁷⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 49-50.

¹⁷⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 50.

¹⁷⁸ Leibniz, *Theodicy*, overs. Huggard, 247, 248; Derham, *Astro Theology*, forord xi, xii; Pontoppidan *Menoza* bd. 2, 114.

¹⁷⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 51.

tryggere og mer profitabel. Dessuten kunne en langt større mengde mennesker få plass på Jorden som kunne befordret guds ære med en slik innretning.¹⁸⁰ «Man maae tilstaae mig, at Gud har været i høyeste Grad sparsommelig paa Materialer i at opprette det hele Rige, som man kalder Naturens».¹⁸¹ Prinsippet Ruge fremsetter – enn om han uttrykker det som en personlig erfaringsdom - er det første blant Leibniz' økonomiske prinsipper, som vi så Eilschov knyttet opp mot Guds visdom i sitt forsvar for den kopernikanske hypotesen: Hva en liten del av Materien kan utrette, der anvender ikke Naturen en større.

Gud må derfor ha viket fra denne reglen ved å skape havet, dersom det kun var skapt for at menneskene skulle holde kommunikasjonen ved like mellom seg med skipsfart. Siden dette kunne oppnås med elver, og et stort stykke beboelig land vinnes, blir man ifølge Ruge nødt til slutte at denne tanken er urimelig. Hvis ikke må man slutte at Gud har kastet bort en stor mengde vann og en stor mengde land med havets innretning.¹⁸²

Likeledes var det om man ville betrakte den nytte menneskene hadde av fiskeri og saltutvinning. Den store saltgruven i Wieliczka i Lillepolen, så vel som andre saltkilder lik den ved Halle i Sachsen, viste ifølge Ruge at det ikke var nødvendig å innrette det store og forferdelige havet for saltets skyld. Hvis hensikten med havet var å skaffe oss salt kunne Gud ha skapt mindre hav, og heller innrettet flere slike saltkilder. Siden disse faktisk eksisterer, var ikke dette noen urimelighet (altså umulighet), og dessuten var han sikker på at det ennå fantes uoppdagede saltkilder på land. Når det gjaldt fiskeri, mente valdrespresten at det ikke var noe i veien for at små fiskerike ferskvann og elver kunne sørget for at menneskene får rikelig med fisk. Folk som bor langt fra sjøen, og som ikke føler noen mangel fordi de mangler saltvannsfisk, da de har overflødighet av ferskvann, «kand herudi være Vidne».¹⁸³

Ruge konkluderer med at planeten er mindre fullkommen enn den kunne vært, og følgelig uforenelig med Guds visdom dersom menneskene er de eneste fornuftige skapningene som tar nytte av havet. Den allmektige og allvitende Gud hadde derfor utvilsomt latt vår virkelige Jordklode «blevet ved sin blotte Muelighed», og heller skapt den han selv hadde beskrevet - «som ikke nægtes at være muelig» - hvis menneskene var de eneste som kan fullbyrde Guds hensikt med jorden.¹⁸⁴ En måtte så klart tilstå at menneskenes nytte av seilas, saltutvinning og fiske var med i Guds plan, men nå var det uansett slik at menneskets nytte av havet kunne

¹⁸⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 51-52.

¹⁸¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 51.

¹⁸² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 51-52.

¹⁸³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 52.

¹⁸⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 53.

oppnås i høyere grad og på mindre bekostning, og måtte følgelig anses som «intentiones & usus secundarii». ¹⁸⁵ Disse sekundærintensjoner og -nyttehensikter kunne så klart bestå ved siden av Guds hovedhensikt med havet, som etter alt å dømme måtte være at han tilbes av en art fornuftige skapninger, som beskuer Guds evige makt og guddom av de tingene som finnes der ute. ¹⁸⁶

2.3.4 Havets hemmeligheter

Med fornuften som ledsager ville Ruge bevege seg fra overflaten av vannet, og så vidt det var mulig, gå ned i dypet. Vi har allerede sett Eilschovs optimistiske forestilling om de utroligste skatter og rariteter som er skjult for oss på vår egen klode, siden den beste av alle mulige verdener fordrer at Guds herlighet er manifestert over alt. Ruge legger først og fremst vekt på de enorme dimensjonene, og hvor ukjent havet er for menneskene

«Hvilken umålelig Afgrund forekommer os der ikke? Hvor mange Grotter, Huler og deslige Naturens Underverker falder os ikke der i Øynene? Hvor mangfoldige forskjellige Indretninger maa vi ey forestille os i denne umaalelige Hvelving?». ¹⁸⁷ Disse undervannslandskapene var for det meste ukjente for mennesker, og Ruge var sikker på at de i det store og det hele kom til å forbli det. Siden menneskene ikke har anledning til å beskue disse, spør Ruge retorisk: Er det trolig at disse «Guds Viisdoms Gierninger ligge ørkesløse»? ¹⁸⁸ Skulle man tro at det ikke er noen fornuftige skapninger for hvis skyld de er innrettet, som kjenner dem og derav tar anledning til å prise Gud, at han er god og at hans barmhjertighet varer evig? Hvis ikke dette var tilfellet, skriver Ruge sarkastisk, måtte noen overbevise han om at Gud enten hadde glemt sin egen hensikt med skapelsen, eller funnet fornøyelse i å innrette en så stor utørken i naturen. ¹⁸⁹

Videre påpeker Ruge menneskehetens uvitenhet med hensyn til hva som finnes i havet. Alluderende til Davids salme (104: 25) skriver Ruge «(...) hvilken utallig Mængde forskjellige Arter af Fiske fremstiller sig ey for vore øyne. Vi kunde ikke tælle dem». ¹⁹⁰ Det

¹⁸⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 53.

¹⁸⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 53.

¹⁸⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 54.

¹⁸⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 54

¹⁸⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 54.

¹⁹⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 56.

var en ren umulighet å oppføre alle skapningene i et register med den forsikring at ingen var utelatt, og enkelte fiske var såpass uvanlige at de på ingen måte tjente Guds hensikt:

De ubekjendte Arter af Fiske, der, som en Raritet, undertiden fanges, nu saa, nu annerledes skabte og udstafferede, og for deres selsomme Skabningers skyld af den taabelige Allmue ansees, som stiltiende Straffe-Prædikkener, nu mod een, nu mod en anden Mode, og som Varsler, den kiærlige Forsyn sender Menneskene om forestaaende almindelige Ulykker, eller Lande-Plager, ere Vidne paa det lidet, vi vide.¹⁹¹

Ruge viser her til at allmuens forestillingsverden henger igjen den fortolkende tilnærmingen til naturen, der vanskapte dyr eller uvanlige naturobjekter som merkelige skyformasjoner ble tillagt symbolsk betydning, forstått som tegn eller varsler fra Gud om fremtidige hendelser. Denne verdensanskuelsen har røtter i antikken og middelalderen, og fikk sin renessanse i lærde humanistiske miljøer på 1500- og 1600-tallet, også i Danmark-Norge.¹⁹² Ruge som ellers irriterte seg over allmuens utdaterte verdensanskuelse, kunne her ta den til inntekt for sin tese.¹⁹³ Siden fornuftige skapninger er de eneste som kan befordre Guds ære, og allmuen utgjorde den største delen av menneskeheten, var det en smal sak å se at det måtte være andre fornuftige skapninger som kunne utlede Guds fullkomne egenskaper ved studien og nytten disse fiskene, siden en så stor del av menneskeheten ikke gjør det.

Den britiske fysikoteologen, William Derham, og her hjemme, bergensbiskopen Erik Pontoppidan i hans *Første Forsøg paa Norges Naturlige Historie* (1752-53), tok til orde for at dyrs hensiktsmessige næring, livsopphold, forplantning og anatomi gir en unik innsikt i Guds gjerninger som beviser på hans vesen og egenskaper.¹⁹⁴ Med hensyn til Guds visdoms fullkomne økonomi poengterer Ruge at livet i havet i stor grad er et tilslørt speilbilde av Guds herlighet, selv for de naturkyndige. Enkelte fiskearter var riktig nok godt kjent og studert, men man neppe hadde noen fullstendig kunnskap om noen av dem. Fiskenes næring – som med

¹⁹¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 56.

¹⁹² Gilje mfl., *Tankeliv i den Lutherske stat*, bind 2, *Norsk Idéhistorie*, 203-233.

¹⁹³ I Ruges innberetning til Danske Kanselli skriver han at allmuen var «meget mistænkelige, paastaaende i deres meeninger, paaholdende udi deres gamle skike, lættroende, helst udi de urimeligste ting». Røgeberg, Akershus stift: Hedmark, Oppland, bind 2, Norge i 1743, 243

¹⁹⁴ Derham, *Physico-Theology*, 244-258; Pontoppidan, *Det Første Forsøg paa Norges naturlige Historie* Bd. 1, Fortale. Upag.

visshet henhører til Guds husholdning i verden, hvorav hans godhet, makt og visdom skal kjennes - var ifølge Ruge svært lite eller aldeles ikke bekjent for mennesker.¹⁹⁵

Deres forplantning var også til stor del fremdeles et mysterium. Ruge innrømmer at det var kjent at noen fisker bærer sine unger i sitt liv og føder dem, mens andre legger sine impregnerte egg fra seg, før «det almindelige Forsyn, om jeg saa maa tale, opvarmer og utklækker dem».¹⁹⁶ De fødende fiskearters drektighetstid, eller hvor lang tid den impregnerte og utgytende rogn behøver før ungene utklekkes, var det ifølge Ruge ingen som visste, selv om dette utvilsomt også er et stort stykke av skaperens makt og visdom.¹⁹⁷

Muslingers forplantning og anatomi visste man heller intet om. Det var for eksempel uvisst hvor mange sanser de har. At de har bevegelse og følelse var sikkert, og at de har smaksans kunne en ifølge Ruge regne med, men videre kunne man ikke slutte. At en del fisker, som for eksempel knurr gir lyd fra seg var kjent, men om de øvrige fiskenes vokaliseringsevne er såpass svak at de fortjener å kalles stumme, kunne en ikke fornuftig slutte. De «unævnelige» forskjellige artene av tang, koraller og sjøgress fantes det også lite kunnskap om, og menneskeheten hadde liten nytte av dem.¹⁹⁸ Kunnskapen om livet i havet var med andre ord så ufullstendig og fragmentert, at hvis vi mennesker var de eneste fornuftige skapningene som betraktet dets innhold, så lå det fullkomne speilet på Guds herlighet på vår egen planet i stor grad ubenyttet inntil videre.

2.3.5 Havets estetikk

Det var ikke bare naturens økonomiske nytte og vitenskapelig interesse som var Gud til ære. Naturens estetiske kvaliteter var vel så mye en kilde til gudsyndyrkelse: «Vi staae som henrykte» når vi ser et vel innrettet kabinett av sneglehus og skjell og vi kan ikke tilstrekkelig beundre skaperens visdom, som har gjort dem så forskjellige at ikke to er fullkomment like.¹⁹⁹ Vi faller, skriver Ruge, i «en hellig Forundring» at Skaperen, i disse, som for oss fremstår som ubetydelige ting, har villet vise oss et mesterstykke av fargenes blanding, sjattering og glans, «saa at de synes at smile til Øye, der betragter dem».²⁰⁰ For Ruge var disse dekorative

¹⁹⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 56, 57.

¹⁹⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 57. Ruges kunnskap om gyting var ikke helt oppdaterte. I Pontoppidans naturhistorie kan en lese at rognen blir befruktet av hanfisker etter at hunfisker har lagt eggene. Pontoppidan, *Første Forsøg* Bd. 2, 168-169.

¹⁹⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 56-57.

¹⁹⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 57-58.

¹⁹⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 58.

²⁰⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 58.

gjenstandene en estetisk analog til blomstene som prydet planeten på det tørre, da de vekket likeverdige følelser av fromhet hos den fornuftige beskuer. Skulle en foretrekke de deiligste innkvarterte blomstene i en hage, eller naturalistens vel rangerte skjell og sneglehus? Duftet sistnevnte som blomstene, mente Ruge at de fortjente fortrinnet, mens dersom blomstene hadde like flotte farger og glans som skjellene, måtte blomstene beholde rangen.²⁰¹

Med blomstene og skjellenes kvalitative likeverdighet, kunne han igjen trekke inn Guds parsimoni: Hvis et kabinett med skjell og sneglehus oppvekker en slik beundring i mennesket, hvor «uligneligen deylig Parade» må ikke disse snegler og skjell utgjøre på sandbankene der den milde Natur har plantet dem?²⁰² Forskjellen mellom synet av naturalistenes beskjedne samlinger og herligheten som ligger skjult på havets bunn, måtte ifølge Ruge være minst like stor som mellom den mest praktfulle blomstereng og den nette buketter vi putter i vinduskarmen. Med det litt kosmiske idiomvalget spør Ruge retorisk, «Hvor finder et Gudeelskende Sind Anledning, at kaste sig i Støvet, og prise den Deylighedens ypperste Mester som Skabte dem?».²⁰³ Naturen var utvilsomt like vakker nede på havets bunn, som på land. Siden de færreste mennesker «faae dem at see, og det de faae at see, er enda den alleminste Deel af dem», er det ikke derfor mer fornuftig å tro at Skaperen har satt skapninger i «denne vor Verdens store Guds Province» som har fornuft til å beskue Gud av hans makeløse gjerninger?²⁰⁴

Ruge hadde til nå vist at de teleologiske premissene som ledet filosofer og teologer til konklusjonen om fornuftig liv på andre planeter, like gjerne kunne anvendes til å anta at jordens store vannmasser er befolket med fornuftige vesener, siden dets innhold for menneskene stort sett er ukjent, utilgjengelig og overflødig. Skulle posisjonen være holdbar måtte de imidlertid innlemmes i det kristne verdensbildet.

2.3.5 Herskerne i havet

For å gi plass sine fornuftige skapninger måtte Ruge gi en alternativ tolkning på skapelsesberetningen der Gud gir mennesket herredømme over fiskene i havet, fuglene i himmelen og alt som går og kryper på jorden (1 Mos 1:26). For Pontoppidan og Eilschov (så vel som Jens Kraft) var dette ett vanntett bevis på menneskehetens særegne stilling på jorden,

²⁰¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 58, 59.

²⁰² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 59.

²⁰³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 59.

²⁰⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 59.

og sistnevnte ble som vist tvunget inn i et paradoksalt kompromiss med tanke på verdens hensikt². Ruge skriver derimot - neppe uten en smule ironi - at han ikke kunne forestille seg at noen ville misbruke «den hellige Lehns-Act» for å bestride hans fornuftige havskapninger.²⁰⁵ Dersom noen skulle påstå at bibelverset med hensyn til livet i havet var noe mer enn en oppfordring til menneskene om å nyttiggjøre seg fiskeri, så måtte samme person ikke «trædes» av at Ruge kunne svare med Guds ord til Job

Kand du drage Leviathan med en Krog? eller drage dens Tunge med en Snoer, som du lader synke ned? Mon den gjøre en Pagt med dig, at du kand tage den til Tiener evindelig. (...) Thi naar Opponenten har forsøgt dette, og det gaaer an, saa har han siden Ret, at sige til mig om mine fornuftige Hav-Folk, som Neptunus hos Virgilium til Vindene om Æolo:

Non illi Imperium Pelagi, sævumqve tridentem,

Sed mihi sorte datum - - - ²⁰⁶

I Job 41 bruker Gud det mektige sjømonsteret Leviatan som et eksempel for å demonstrere den uendelig store maktforskjellen mellom Gud og menneskene. Gud kan gjøre hva han vil med dette beistet, mens mennesket er hjelpeløse mot det. På grunnlag av den rådende skrifttro bibeltolkningen bruker Ruge Leviatan som et bevis på at menneskene ikke har herredømme over livet i havet. Hvis opponenteren – imot Guds ord - skulle lykkes i å fiske opp eller temme sjøhyret, ville Ruge tillate ham å erklære at det er menneskene som hersker over havet, på samme måten som havguden Neptun hevder sitt herredømme overfor Zephyrus, den greske guddommen for vestavinden i Vergils epos, *Aeneiden*.²⁰⁷

Enorme havmonstre som utfordrer menneskehetens dominans til sjøs lot seg ikke bare oppdrive i de hellige skrifter. Året før Ruges brevsamling forlot trykkeriet utgav Pontoppidan utgitt det andre og siste bind av sitt overnevnte naturhistoriske verk, som inneholder et langt kapittel om sjømonstre. På bakgrunn av et utall fiskere, bønder og embetsmenns vitneberetninger – en av dem avlagt under korporlig ed for Bergens Bytingsrett i 1751 – kunne Pontoppidan nesten uten tvil slå fast at det i Nordsjøen eksisterer to arter av den gigantiske sjøormen. Pontoppidan mente at en av disse meget vel kunne være dyret Bibelen omtaler som Leviatan, da de ble anslått til å være i underkant av 190 meter lange. Sjøormen sammen med den enda større Kraken – som skulle være på størrelse med en liten øy - var

²⁰⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 59.

²⁰⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 59, 60. Ruge siterer Job 41:1,4, men oppgir Job 20:40,23 som referanse.

²⁰⁷ Sitatet er fra 138. og 139. verselinjene, første bok. Den norske filologen, Egil Kraggeruds oversettelse lyder: «ei ham er det gitt å herske til havs med den myndige trefork, men meg er den gitt etter loddkast». Vergil, *Aeneiden, første bok*, overs. Kraggerud, 40.

meget farlige, og sjøfarere kunne ikke gjøre annet enn å forsøke å unngå dem.²⁰⁸ Ruges argument var derfor ikke prisgitt en streng ortodoksi, siden det fantes støtte for Leviatans eksistens både i befolkningen og i Pontoppidans nyutgitte naturhistorie. Nå som Ruge hadde vist at menneskets herredømme ikke strekker seg til havet, var det rom for å anta at havet er underlagt andre rasjonelle vesener.

2.3.6 Syndefloden og den angrende Gud

Som vi har sett foreslo Eilschov mulige naturlige årsaker for å støtte Bibelens spådom om dommedag. Ruge var heller ikke fremmed for å lese bibelsk kosmologi i lys av vitenskapelige teorier. Selv bifalt han teorien om syndefloden til den engelske teologen, historikeren og matematikeren William Whiston (1667-1752), som var en av de ledende skikkelsene i populariseringen av Isaac Newtons idéer.²⁰⁹ Ruge bruker Whistons idéer på en måte som tilsier at han tar for gitt at sine lesere er kjent med hva den innebærer, men for oss kan det være nyttig med en liten innføring.

I *A New Theory of the Earth* (1696) legger han frem en komplett kosmogoni – fra jordens tilblivelse til dommedag – inspirert av Newtons fysikk. Whiston hevder her å kunne bevise at Bibelens beretning om syndefloden er en historisk sannhet, og at flodens fysiske årsaker lar seg forklare uten henvisning til mirakler.²¹⁰ Først formet Gud den øde og tomme jorden til en beboelig planet i henhold til skapelsesberetningen (1 Mos 1:2).²¹¹ På dette stadiet var jorden dekket med fruktbart land uten store hav eller innsjøer; med rom og livsgrunnlag for langt flere mennesker og dyr enn i jordklodens nåværende stand.²¹² Med støtte i Newton og den engelske astronomen Edmond Halleys beregninger, mente Whiston at syndefloden ble forårsaket av kometen som hadde blitt observert den 11. november, 1680 (C/1680 V1).²¹³ Newton og Halley hadde nylig oppdaget at kometer beveger seg i baner med regulære hastigheter slik som planeter, og møysommelig kalkulert seg frem til at denne befant seg i nærheten av jorden nøyaktig den dagen de bibelske kronologer mente at syndefloden

²⁰⁸ Pontoppidan, *Første Forsøg* Bd. 2, Sjøormen: 318-340, Kraken: 340-354.

²⁰⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, fortale upag., 56.

²¹⁰ Whiston, *A New Theory of the Earth*.

²¹¹ Whiston, *A New Theory of the Earth*, 292-300.

²¹² Whiston, *A New Theory of the Earth*, 469, 470. Bibelsk støtte for at vannet var lukket under jorden finnes for eksempel i Salmene 24:1-2: «For han [Herren] har grunnlagt den [jorden] på hav og stilt den fast på strømmer» og Salmene 136:3-6 Pris herrenes Herre (...) ham som strakte jorden ut over vannet».

²¹³ Whiston, *A New Theory of the Earth*, 463.

startet.²¹⁴ Bibelens beskrivelse av syndeflodens virkende årsaker - at himmelens sluser åpnet seg, og at avgrunnskildene braste i det store dyp (1 Mos 7:11) - kunne begge forklares av kometens nærvær, ifølge Whiston. Teorien går ut på at kometen – som etter astronomen, John Flamsteeds (1646-1719) beregninger skulle være om lag seks ganger så stor som månen - havnet foran jorden i sistnevntes bane, og omsluttet den med sin atmosfæriske hale. Mens dampen kondenserte i Jordens atmosfære og ble til regn - som gradvis falt ned på jorden over 40 dager og netter (1 Mos 7:12) - sørget gravitasjonskreftene for at jordens indre vannmasser ble presset opp mot jordskorpen og dannet furer i fjellene. Den enorme vekten av all nedbøren presset jordskorpen ned i det underjordiske vannet, som igjen ble presset opp gjennom sprekke i fjellene, og kastet ut på jorden der det samlet seg med regnvannet. Whiston anslo at disse vannmassene var tilstrekkelig for at hele jorden sto under vann slik Bibelen beskriver det.²¹⁵

Ruge mente at noen kanskje ville innvende at det hverken med åpenbaringen eller fornuften kan godtgjøres at Gud skapte noe etter syndefloden. Hvis det ikke fantes noe hav før avgrunnskildene brøt sammen, når skulle Gud ha skapt de fornuftige havskapningene? Løsningen ville ganske enkelt være den samme som opponenten ville velge for å forklare havets liv i alminnelighet: Alt som nå lever i havet, inkludert de fornuftige innbyggerne var lukket inne, og for å bevise at dette ikke var noe urimelig viser Ruge til den berømte intermitterende Cerknicasjøen i hertugdømmet Krain, der fisken forsvinner med vannet ned i underjordiske reservoarer på sommerstid, og kommer tilbake igjen når sjøen fylles opp gjennom høsten.²¹⁶

Ruge så for seg at enkelte som sluttet seg Whistons teori kunne komme til å tenkte at havene bare er naturlige resulterende onder av Guds straff; at de store innhulingene i jordskorpen der havene nå ligger ikke var med i beregningen da Gud skapte jorden, og at det derfor ikke var nødvendig å anta hans fornuftige havskapninger.²¹⁷ Helt i tråd med den leibniz-wolffske filosofi minner Ruge sine lesere om at ingen ting er tilfeldig i henseende til Gud. I enhver mulig verden er alt determinert, og det er nettopp dette som gjør at enhver mulig verden er det

²¹⁴ Whiston, *A New Theory of the Earth* 461, 462.

²¹⁵ Whiston, *A New Theory of the Earth*, 466, 470-472.

²¹⁶ Fornuftige Tanker, 55, 56. Sjøen ligger i Notranjskaregionen i dagens Slovenia. Det er usikkert hvor Ruge har lest om sjøen, men den karnioliske polyhistoren Johann Weichard Freiherr von Valvasor sendte i 1687 inn en beskrivelse av sjøen til vitenskapsselskapet Royal Society i England, og et utdrag ble trykket i selskapets tidsskrift samme år. "An extract of a letter written to the Royal Society out of Carniola, by Mr. John Weichard Valvasor R. Soc. S. being a full and accurate description of the wonderfull lake of Zirnitz in that country" I *Philosophical Transactions* 16, nr. 191 (Des 1687): 411-427). <https://doi.org/10.1098/rstl.1686.0074>

²¹⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 54, 55.

den er (og ikke en annen). Hvis ikke kunne ikke Gud av så mange mulige verdener utvalgt denne verden som den beste av alle. Med det samme Gud valgte å skape denne verden, valgte han også havet.²¹⁸

Ruge utdyper ikke dette noe videre, men det han her gjør er å stille seg bak to teser som er uforenlige uten hans fornuftige havskapninger. At så mye – for menneskene – beboelig land skulle forsvinne måtte vært medregnet i Guds kalkyle, men ideen om at jorden skulle være dårligere stilt etter syndefloden med tanke på fullbyrdelsen av Guds hensikt med planeten syntes umulig å jevnføre med tesen om den beste verden. Ville ikke en allmektig, allgod og allvitende Gud brukt et middel som ikke ødela så mye beboelig land, hvis dette reduserte jordens kapasitet for gudsdyrkelse og derfor var stikk i strid med Guds hensikt?

Med Ruges fornuftige havskapninger unngås problemet. Ser vi til åpenbaringen var det fugler, fe, ville dyr og mennesker som ble rammet av syndefloden (1 Mos 7: 21). Det står ingen ting om at livet i havet ble rammet av Guds straff, så derfor heller ikke Ruges fornuftige.

Syndeflodeden måtte så klart anses som en katastrofe for den syndige verden på det tørre, men for havskapningene kan syndefloden ha vært en velsignelse, siden deres habitat ble kraftig ekspandert med tilførselen av vannet fra kometen og 'taket' fjernet fra den førdiluvianske undersjøiske avgrunn. Hvis en antok tesen om de fornuftige havskapningene kunne en derfor regne med at den postdiluvianske planeten som helhet ikke var noe mindre fruktbar med hensyn til fornuftig liv generelt, og derfor heller ikke dårligere skikket til fullbyrdelsen av Guds hensikt med verden.

Ruges tese løser også et annet problem knyttet til syndefloden som opptok hans samtidige. En av forutsetningene for at en fornuftig kunne tro på-, ha tillitt til- og underkaste seg Gud, var vissheten om at Gud er et allvitende, allmektig og allgodt vesen. Kun da kunne man stå stødig i troen uten å gi avkall på sin fornuft.²¹⁹ I beretningen om syndefloden står det imidlertid at menneskenes ondskap var så stor at Gud angret på å ha skapt menneskene og ville utrydde dem (1 Mos 6:6,7). Anger innebærer imidlertid et ønske om at en hadde gjort ting annerledes, men dette er så klart absurd for en allmektig, allgod og allvitende Gud.

²¹⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 54, 55. Om at alt som foregår i verden er determinert se: Kraft, *Cosmologie*, 10; Eilschov, *Samtaler*, 344; Eilschov, *Philosophiske Breve*, 217.

²¹⁹ Holberg, *Moralske Tanker*, bd. 2, 343; Pontoppidan, *Menoza*, Bd. 2, 270-279.

Ludvig Holberg, som hevder at Moses beretning må forstås etter bokstaven, syntes å finne ubehag ved 1 mos 6:6,7, idet han kaller passasjen «en Talemaade» i sitt *Jødiske historie*.²²⁰ Erik Pontoppidan går på sin side lengre i å beskytte gudskonseptet på åpenbarings bekostning. I hans roman om den fiktive asiatiske prinsen *Menoza* (som vi skal se nærmere på i neste kapittel), hevder han - blant annet - med hensyn til Guds anger at «hvad, som ikke kand staae i GUDs Ord, det staaer der ikke heller, endskiønt man ved Udlæggelse gjør sig den Meening af Ordene.»²²¹ Selv om det står der, svart på hvitt, kan det ikke stå der, siden det går imot konseptet om en perfekt Gud, og derfor imot den naturlige religion som er eldre enn åpenbaringen.²²² Uttalelsen er relativt oppsiktsvekkende siden det nettopp er uoverensstemmelsen mellom fornuften og åpenbaringen som på den ene siden gav fritenkerne og naturalistene anledning til å forkaste åpenbarings autoritet, og på den andre siden fideister, som den innflytelsesrike Pierre Bayle, grunnlag for å hevde at fornuften ikke kan støtte troen.²²³

Ruges tese gjør imidlertid et relativiserende standpunkt forståelig hvis vi ser den i lys av den begrensende rollen og gyldigheten Bibelen ble tilskrevet i den nye kosmografiske diskursen. For å forsvare de andre planetenes beboelse uten å utfordre skapelsesberetningens autoritet hevder Eilschov, som nevnt, at Bibelen kun er et middel for menneskets vei til salighet, og at den derfor ikke omtaler andre temaer som ikke har en direkte hensikt til dette mål.²²⁴ Pontoppidan kaller Bibelens passasjer som impliserer geosentrisme, for «Skriftens Tale-Maade», og hevder at den ikke bestrider sannheten om det heliosentriske solsystemet, siden åpenbaringen «søger kun sit Øyemerke, som er at undervise Menneskene til Salighed, men ey til verdslig Viisdom.»²²⁵ Dessuten var han overbevist om at andre planeters beboere har deres egne åpenbaringer beregnet på deres tilstand i verden, enten de er syndige som oss eller uskyldige som de første menneskene i Paradis.²²⁶ Var det slik at enhver fornuftig art hadde sin egen åpenbaring, kunne det tenkes at Ruges fornuftige havskapninger hadde sin. Bibelens angrende Gud kan således anses som en talemåte, slik Holberg foreslår, siden beretningen om syndefloden kun tar for seg menneskehetens perspektiv, som åpner opp for at den angrene

²²⁰ Holberg, *Fra Verdens Skabelse indtil Maccabæernes souveraine Regiering*, bind 1, *Jødiske Historie*, 16. Moses' historie måtte ifølge Holberg forstås som en kort og simpel, men sannferdig beretning, for hvis en åpnet opp for billedlige tolkninger ett sted, så kunne hele Bibelen henføres til allegorier. Ibid. 10.

²²¹ Pontoppidan, *Menoza* Bd. 2, 271.

²²² Pontoppidan, *Menoza* Bd. 2, 279.

²²³ Antognazza, "Reason, Revelation, and Arguments for the Deity", 145-160.

²²⁴ Fontenelle, *Samtaler*, 233.

²²⁵ Pontoppidan, *Menoza* Bd. 2, 115.

²²⁶ Pontoppidan, *Menoza* Bd. 2, 120.

Gud kun er ett rasjonale for hendelsen, tillempet en uopplyst menneskehet. Det hadde jo vært merkelig om Ruges fornuftige havskapninger, for hvis flommen var en påskjønnelse, ikke hadde en alternativ forklaring og betegnelse på hendelsen, tilpasset deres omstendigheter.

2.3.7 Analogier

Som vi har sett anvender Fontenelle analogiargumenter for å forsvare tesen om liv på andre planeter, og i dialogen om utspiller seg den femte aftenen oppsummerer han argumentet sitt på følgende måte: Når to ting er like i alt man ser, kan man også tro at de er hverandre like i det øvrige som ikke faller i øynene, når ellers intet annet står i veien. Siden planetene ligner jorden i alle de egenskapene som er mulig å observere, kan man fornuftig slutte at de bebos av fornuftige innbyggere slik som jorden.²²⁷ For Fontenelle var ikke de klimatiske forskjellene - hovedsakelig grunnet planetenes ulike avstand fra solen – noen hindring for analogiens gyldighet, siden alt er forskjellig i naturen. I det følgende skal vi undersøke hvordan Ruge tar i bruk liknende analogiresonnementer for å akkomodere sine fornuftige skapninger. Siden det ikke likhetene mellom jorden og andre planeter som Ruge belager seg på, men de mellom land og havområder på vår egen planet, skal vi sammenligne Ruges analogiresonnementer med de Erik Pontoppidan anvender i sin - for sin tid - velansette naturhistorie.²²⁸

På Jorden var likhetene mellom havets og landområders innretning en kjent sak som forfattere av topografiske og naturhistoriske beskrivelser ikke unnlot å kommentere. Pontoppidan skriver innledningsvis i kapittelet «Om Norges Væxter i Vandet» at akkurat som en del av havets innbyggere noenlunde ligner dem på det tørre - «da der finnes Hav-Køer, Hav-Heste, Søe-Hunde, Marsviin o.l.» - var det av fiskere og dykkes erfaring bevist at havbunnens ujevne områder ligner fjell og daler som er begrodde, ikke bare med mange slags sjøgress og urter, men også med sjøtrær.²²⁹

Ruge går lengre enn hans embetskollega, da han så for seg at naturen på land hadde blitt brukt som en mal for havets innretning:

(...) da Naturen har imiteret sin Indretning paa det Tørre, udi den Indretning, den har gjort i Havet, med Trær, Græs o.l. om det ey ikke er troeligt, den har været sig selv liig, i at indrette det øvrige af Havets Meubler paa samme Maade (...) Videre vil man

²²⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 164

²²⁸ Pontoppidans *Første Forsøg* ble et datidens standardverk som gjorde Pontoppidan berømt i Tyskland og England. Neiiendam, *Erik Pontoppidan* Bd. 2, 180.

²²⁹ Erik Pontoppidan, *Det Første Forsøg* Bd. 1, 241-242.

betragte Skabningene i Havet, (...) finde vi, at Skaberen har indrettet dem, saa vidt deres anviste Bolig tillader det, i Efterlignelse af Skabningene, der ere og findes paa det Tørre.²³⁰

De anatomiske og atferdsmessige likhetene mellom land- og vanddyrene var såpass iøynefallende at de er nedfelt i språket. Svinets analog er «Hav-Svin» eller «Marsviin», og «Hav-Hunde» utviser de samme karakteristikkene som hundene på land. Ruge hadde også lest om «Hnidingar» i grønlandsbeskrivelsen, *Grønlandia Antiqua* (1706), til den islandske historikeren, Tormod Torfæus (1639-1719), som ifølge forfatteren ligner hunden både i utseende og temperament.²³¹

Pontoppidan er på sin side like tilbøyelig til å beskrive sjødyrene med utgangspunkt i landdyrene som forfatterne i de eldre verkene Ruge refererer til. Marsvinets munn er som et kort svinetryne, og «Sæl-Hunden» er på størrelse med en hest; dens hode ligner noenlunde på en hund med avskårede ører, og lyden den lager for å advare flokken om fare er lik en heshund som gjør.²³²

Ruge kunne forøvrig melde at «Hav-Løver [sjøkuer], Hav-Heste [hvalrosser]²³³ og Hav-Fæe [sjøkuer]» også er godt kjent, særlig for dem som har seilet rundt Kapp det gode håp.²³⁴ Ruge hadde ikke selv rundet Afrikas sydspiss, men til gjengjeld hatt den ære av å besøke en frue, som i sin ungdom hadde oppholdt seg der. Da Ruge fikk øye på noen gipsfigurer i vertinnens stue, og spurte henne om det virkelig finnes slike havskapninger, hadde hun på sitt gode navn og rykte forsikret ham om at hun selv hadde sett dem.²³⁵

Ruge skriver at man i Debes beskrivelse av Færøyene også kan lese om observasjoner av «et (som han kalder det) Monstrum», som fra hodet til midten av livet var skapt som en raget engelsk-hund, med labber som lignet menneskehender, og som fra livet og ned lignet en hvalfisk.²³⁶ At Ruge selv tar avstand fra bruken av ordet «monster» er helt i tråd med Leibniz' naturforståelse, som tilsier at grensene som skiller de levende skapningene fra hverandre er

²³⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 60.

²³¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 60.

²³² Pontoppidan, *Første Forsøg* Bd. 2, 203, 204, 220.

²³³ Pontoppidan oppgir «Hav-Hest» som et alternativt betegnelse for hvalross, så jeg antar at dette er dyret Ruge sikter til. Pontoppidan, *Første Forsøg* bd.2., 189.

²³⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 60, 61.

²³⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 61.

²³⁶ Ruge, *Fornuftige tanker*, 60.

forsvinnende små. Naturens orden krever at det nødvendigvis må finnes dyr som grenset mot- eller har like karakteristikk som andre dyr.²³⁷

2.3.8 Havmenn og havfruer

Når likheten mellom landdyrene og vanddyrene ikke kunne dras i tvil, spør Ruge retorisk: Er det ikke fornuftig å tro at Skaperen var seg selv lik da han forsynte havet med innbyggere, og ikke unnlot å sette skapninger i havet som ligner mennesker, siden han har skapt de øvrige svømmende dyrene på måter som ligner dyrene som oppholder seg på det tørre?²³⁸

Også her har han støtte hos Pontoppidan, som om havmenn og havfruer skriver: om man anser «Sagen forfra (a priore) [sic.]», og spør om det er «rimelig, ja ventelig», at det i havet skulle finnes en fisk eller et dyr som ligner menneskene mer enn noe annet dyr, da kan dette ikke nektes i betraktning av den «Analogie, Liighed eller Overeenstemmelse» som ses imellom adskillige andre arter av landdyr og vanddyr.²³⁹

Ruge viser ikke selv til noen konkrete historier for å understøtte sin påstand, men nøyer seg med å bemerke at de gamle historiene er fulle av havfruer og havmenn, og at nye beretninger bekrefter det samme.²⁴⁰ Det ser heller ikke ut til at det var noen kontroversiell påstand, for Pontoppidans naturhistorie vitner om at havfruer og havmenn støtt og stadig ble observert. Biskopen hadde selv fått høre beretninger av et hundretalls bergensere og nordlendinger om episoder der de hadde sett skapninger med menneskelig skikkelse inntil beltet fra sine båter. Ikke bare fiskere, men også flere av Pontoppidans embedsbrødre hadde forsikret han om at slike vesener fantes. Blant dem var sognepresten Hans Strøm, som senere kom til å utgi sin sjangerdannende topografiske beskrivelse av Sunnmøre. Peter Angel, sogneprest i Vanylven, hadde selv fortalt at han som tjuetåring i 1719, sammen med mange andre innbyggere i Alstahaug både hadde sett og tatt på «en saa kaldet Hav-Mand» som lå død på en odde sammen med noen seler og fisk som hadde blitt skyld opp på land av en storm.²⁴¹

²³⁷ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 145.

²³⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 61

²³⁹ Pontoppidan, *Første Forsøg* bd 2, 304.

²⁴⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 61

²⁴¹ Pontoppidan, *Første Forsøg* Bd. 2, 309-311. Hans Strøm, *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør* 2 bd. (1762, 1766)

Nederste delen av kroppen var som en delfinhale, og «I Ansigtet saae den ret menneskelig ud paa Mund og Øyen, dog med en flad og nedtrykt Næse (...)».²⁴²

Til tross for de menneskelignende karakteristikkene disse skapningene utviste var ikke Pontoppidan i tvil om at likheten kun strakk seg til utseendet. Havfruene eller havmennene måtte betraktes som dyr, og ikke fornuftige skapninger som mennesker. Hvis man av egenkjærlighet for det menneskelige kjønn – alene «beæret med Guds Billede, og beskikket til Herredømme over alle umælende Dyr» - ikke vil kalle dem havmenn og havfruer, foreslår Pontoppidan at en godt kan kalle dem for «Hav-Aber».²⁴³

Ruge som hadde funnet en måte å innlemme sine fornuftige havskapninger i det bibelske narrativet, og dessuten påpekt hvor lite menneskeheten egentlig visste om havdyrenes vokaliseringsevne, kunne så klart tøy analogiargumentet lenger: Hva hindrer oss i å fornuftig tro at disse havfolkene er begavet med fornuftige sjeler? At de skulle ha menneskesjeler var imidlertid urimelig, da de umulig kunne passe til slike legemer. Det eneste Ruge trengte for å støtte sin tese var at de – i likhet med menneskene og de andre planeters fornuftige innbyggere – har fornuftige sjeler som etter sine legemers innretning kan forestille seg verden og av denne prise Skaperen.²⁴⁴

Med menneskesjelens særegenhet på trygg grunn, appellerer Ruge til sine leseres hverdagslige erfaring og intuisjon. Ved synet av en hest ville en fornuftig person aldri forestille seg at det kunne bo en menneskelig sjel i et slikt legeme, eller omvendt, at et menneskelig legeme kunne være forent med en hestesjel. Nei, skriver Ruge, for likheten av legemene gjør at vi fornuftig slutter til likheten av sjelene: Ser vi et hestelegeme slutter vi derfor uten vanskeligheter at det er en hestesjel i den, og når vi ser et levende menneskelegeme slutter vi at det er forent men en menneskesjel.²⁴⁵

Videre skriver Ruge at når vi ser et menneske vi aldri har sett før, tviler vi ikke på at dette mennesket har en menneskesjel, selv om vi ikke har foretatt noen eksperimenter for å bekrefte at det har en fornuftig sjel. De som først oppdaget Amerika, tvilte ifølge Ruge aldri på at amerikanerne hadde menneskelige sjeler, ettersom de så at amerikanerne hadde menneskelige legemer, selv om de i ett og annet var forskjellige. Når havmenn og havfruer har legemer som

²⁴² Pontoppidan, *Første Forsøg* Bd. 2, 311.

²⁴³ Pontoppidan, *Første Forsøg*, Bd. 2. 304-306.

²⁴⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 61.

²⁴⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 62.

ligner menneskenes, er det ikke da lettest å tro, og kommer det ikke mest overens med den sedvanlige måte å tenke, at vi tillegger dem sjeler lignende våre, «altsaa og fornuftige»?²⁴⁶

Med dette hadde Ruge anført alle sine argumenter for eksistensen av fornuftige skapninger i havet. De samme spørsmålene som ble stilt angående andre planeters innbyggere gjorde seg derfor gjeldende. Hva slags språk har de? Lever de i samfunn? Har de regjeringer iblant seg lignende våre? Hva slags religion har de? Står de fremdeles i den uskyldigheten i hvilken de kom fra Skaperens hender, eller er de falne og som menneskene og nytt den nåde og fått oppreisning?²⁴⁷ Ruge fulgte imidlertid Pontoppidan og Eilschovs formaninger om å ikke spekulere i slike detaljer, og unnlot dermed å gjøre seg skyldig i noen «fantastisk Næseviished».²⁴⁸ Akkurat som Pontoppidans Menoza påpeker Ruge at mennesker har en utilbørlig tendens til å dømme alt etter seg selv, mens alt i realiteten er forskjellig i naturen og at det eneste som kan sies for sikkert er at Gud har innrettet alle ting for dem på en slik måte at de har grunn til å ære ham.²⁴⁹

For å understreke at åpenbaringen også låner støtte tesen om de fornuftige havskapninger avslutter Ruge sitt brev med et utdrag fra Davids salme (104:24-35), med ett innskudd (markert med min uthevning):

HErre! hvor mange ere dine Gierninger! Du gjorde dem alle viseligen; Jorden er fuld av dine Eyendomme. **Anlangendes det store, vide og brede Hav**; der vrimler det, der er ikke Tal paa, der ere levende Fiske, de smaa med de store, der er Levi.athan [sic.], den du dømmede at lege derudi. (...) ²⁵⁰

Siden Gud gjør alle sine gjerninger «viseligen», og ‘visdom’ i Leibniz og Wolffs terminologi innebærer at man har en fornuftig hensikt som man utfører med de færreste- og beste midlene, måtte det finnes fornuftige vesener som av de utallige og for menneskene utemmelige skapning(er) i havet kan befordre Guds ære, hvis Guds hovedhensikt med planeten skal bestå.

2.3.9 Konklusjon

I dette kapitlet har jeg vise hvordan Ruges brev om fornuftige havskapninger kan forstås i forlengelse av utviklingen i den teleologiske tradisjonen som foregikk på 16- og 1700-tallet, da den kristne og aristoteliske doktrinen om at verden i sin helhet er skapt for menneskets

²⁴⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker* 62.

²⁴⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 62.

²⁴⁸ Pontoppidan, *Menoza* Bd. 2, 125.

²⁴⁹ Ruge, *Fornuftige tanker*, 62, 63; Pontoppidan, *Menoza* Bd. 2, 125

²⁵⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 63.

bruk og nytte ble forkastet i lys av den nye kosmologien. I likhet med Eilschov tar Ruge i bruk de kosmografiske tesene til inntekt for religion, men i stedet for å konsolidere det rasjonalistiske gudskonseptet og dets følgeslutninger med åpenbaringsens doktriner, er Ruge kompromissløs. Han påviser at fornuftsfilosofiens teleologiske forståelse er i strid med åpenbaringen, men klarer ved hjelp av en kreativ eksegesi å akkomodere sine fornuftige havskapninger i det mosaiske narrative. I lys av den begrensede gyldigheten og referanserammen åpenbaringen ble tilskrevet i den kosmografiske diskursen kunne Ruges tese forstås som en løsning også på andre problemer knyttet til forholdet mellom det rasjonalistiske gudskonseptet og åpenbaringen som opptok hans samtidige. Når det gjelder Ruges bruk av analogiargumentet for å underbygge sin tese er han påfallende samstemt med Pontoppidans egne argumenter for lignende skapninger, og det ser ikke ut til at det for Pontoppidan var så mye mer enn noen Bibelske vers som hindret også ham i å sette spørsmål ved deres fornuftsevne.

3. Om Underjordiske - Mellom overtro og vantro

I sitt brev «Om Underjordiske» utforsker Hermann Ruge hvorvidt det er fornuftig å tro på eksistensen av underjordiske, bergfolk og lignende vesener i lys av hans samtids filosofiske, vitenskapelige og religiøse forståelseshorisonter. Brevet illustrerer således et møte mellom den gamle folketroen og - en for hans tid - moderne verdensanskuelse. Brevet kan også forstås, både som en utvidelse av Erik Pontoppidans drøfting av den kartesianskinspirerte teologen, Balthasar Bekkers *De Betoverde Weereld* (Den forheksede verden), og som en polemikk mot Ludvig Holbergs skepsis til den folkelige forestillingsverden. For å gi mening til Ruges tenkning og argumentasjon leser jeg derfor brevet i lys av Pontoppidans forsøk på å gjendrive Bekkers posisjon, og Holbergs kategoriske fornektelse av underjordiske. Som vi skal se viser Ruge med sitt brev at argumentene Pontoppidan anvender i forsvar for åpenbaringsens onde ånder er like godt egnet til å forsvare folketroens vesener, og at allmuens beretninger om de underjordiske vesener ikke er noe mindre antakelige enn Holbergs egen tro på spøkelser. Jeg undersøker også Ruges applikasjon av den leibniz-wolffiske filosofi, og særlig hans bruk av det wolffiske mulighetsbegrepet. Som nevnt i historiografien var det ifølge Hansen ikke mulig å finne støtte for Ruges fremgangsmåte, men som vi skal se er den svært lik den Fontenelles samtalepartnere anvender for komme sine fornuftsslutninger til unnsetning, og som Eilschov bruker for å forsvare åpenbaringsens spådom om dommedag. Før

vi kommer til Ruge og den den dansk-norske opplysningskonteksten skal undersøke Bekkers posisjon.

3.1.1 Intellektuell krise i Europa

Det aristoteliske rammeverket hadde gjennom et århundre etter reformasjonen sørget for et intellektuelt samhold innenfor filosofi og vitenskap på tvers av det konfesjonelt splittede Europa. Den kartesianske revolusjonen på 1650-tallet utfordret dette samholdet, da dens forkjempere søkte å etablerte et nytt kunnskapsideal, der menneskelig erkjennelse og fornuft utgjorde utgangspunktet for menneskelig kunnskap. En lang kamp mellom aristoteliske tradisjonister og kartesianske reformister fulgte, først og fremst i Holland, Tyskland og Sveits, og senere i Skandinavia, Frankrike og Italia.

Den destruktive 30-årskrigen der protestanter og katolikker hadde kjempet i Guds navn for den rette tro, hadde et teologisk uforklarlig utfall. Ved Freden i Westfalen (1648) måtte partene akseptere at Gud ikke hadde gitt noe tegn om hvilken konfesjon som var i besittelse av det rette trosinnholdet, men heller ordinert en konfesjonell fastlåst situasjon. Den religiøse krisen som fulgte fra 1650-årene var delvis forårsaket av det forverrede og uforløste skismaet mellom protestantisme og katolisisme, men skyldtes også den økende fragmenteringen innenfor den protestantiske kirke. I tillegg til den Lutherske, Calvinistiske og Anglikanske kirke som hadde støtte i fyrstelige-, borgerlige- og koloniale styrer, hadde det siden reformasjonen oppstått en rekke protestantiske sekter som til tross for forfølgelser og undertrykkelse hadde fått fotfeste i deler av Det tysk-romerske rike, Polen, Ungarn-Transilvania, Nederland og Storbritannia.²⁵¹

Mot dette bakteppet ledet Descartes' - og Galileos filosofi og vitenskap til nye komplikasjoner for teologer som videre kompliserte konfesjonell polemikk, og ikke minst innholdet i teologiske debatter. Den nye intellektuelle konteksten forverret de langvarige spenningene mellom geistlig autoritet og teologiske dissidenter. Gnisningene forårsaket av den nye filosofien og vitenskapen sammenfalt med de uforløste teologiske skismaene. De økende filosofiske stridighetene ble av mange oppfattet som farlige, siden det nye intellektuelle klimaet fostret ekstreme materialistiske filosofiske posisjoner som truet med en potensiell

²⁵¹ Israel, *Enlightenment Contested*, 63.

omkalfatring av alle former for autoritet og tradisjon, der ikke en gang Bibelen eller menneskets teologiske syn på kosmos ble bevart.²⁵²

En av de største intellektuelle kontroversene, som kom til å bli et internasjonalt fenomen, var den som oppstod mellom kartesianske reformister og deler av den reformerte kirken i Amsterdam i på 1690-tallet, da den kartesianskinspirerte teologen Balthasar Bekker (1634-1698) forsøkte å overbevise verden om at magi, hekseri, djevelbesettelse ikke finnes, og at onde ånder ikke kan påvirke mennesker på jorden.²⁵³

3.1.2 Bekkers verdenseksorsisme

Balthasar Bekker utgav *De Betoverde Weereld* (Den forheksede verden) i fire bind mellom 1691-1694, der han ved bruk av Bibelen, fornuften, historiske undersøkelser og egne pastoralerfaringer går til angrep på den da alminnelige oppfatningen om at verden er gjennomsyret av onde ånder. Bekker forventet å bli anklagd for ateisme for sine påstander, men oppfattet seg selv som en forkjemper for kristendommen, idet han mente at troen på onde ånder trakk vekk fra Guds majestet: Enhver som tror på Djevelens overnaturlige krefter tror egentlig på to guder, og baksnakker den ene, sanne, allmektige Gud. Bekker hadde derfor en religiøs motivasjon for å nekte Djevelen og onde ånders makt over mennesker med rot i sin egen ekstreme monotisme, men noen av hans mest kraftfulle argumenter er grunnet i kartesiansk filosofi.²⁵⁴

Teologen viser først gjennom en lengre historisk redegjørelse at idéen om 'onde ånder' ikke opprinnelig var en kristen doktrine, men gammelt hedensk tankegods som urettmessig hadde fått innpass i religionen.²⁵⁵ I bind to begynner Bekker sin undersøkelse av ånders eksistens med samme introspektive metode som Descartes anvender i sine *Meditasjoner*: ved å tvile på alt og avvise alle tidligere autoriteter, for så å gjøre seg sine egne meninger om saken. Som sitt franske forbilde blir Bekker sikker på at to ting eksisterer: 1.) Det rasjonelle menneskesjelen og 2.) Gud. Ideen om at andre ånder - som demoner, engler eller Djevelen – eksisterer kan ikke støttes av fornuften alene, siden deres essens ikke inneholder noen

²⁵² Israel, *Enlightenment Contested*, 64, 65.

²⁵³ Fix, «Balthasar Bekker and the crisis of cartesianism.», 575.

²⁵⁴ Fix, «Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought.», 527-547, 539.

²⁵⁵ Fix, «Balthasar Bekker and the crisis of cartesianism.», 575.

nødvendighet for sin eksistens, men omvendt kan fornuften heller ikke motbevise deres eksistens, ifølge Bekker.²⁵⁶

For å bevise at det finnes legemsløse ånder – en tradisjonell teologisk definisjon på engler fra Augustin til Aquinas – skriver Bekker at man er nødt til å undersøke deres handlinger. Problemet er at slike angivelige englehandlinger like godt kan tilskrives menneskesjeler som kommer tilbake til jorden etter sin kroppslige død. På den annen side innrømmer han at selv om faktiske englehandlinger aldri har blitt - eller kommer til å bli - observert, så kan man heller ikke avskrive deres eksistens. Han så nemlig for seg at det finnes et uendelig antall skapninger på jorden som er ukjente for mennesker, så selv om engler eller demoner eksisterer iblant oss vil ikke nødvendigvis menneskeheten vite om dem. Han konkluderer derfor med at fornuften alene hverken kan bevise eller motbevise eksistensen av engler eller demoner på jorden.²⁵⁷

I likhet med sitt forbilde argumenterer Bekker for at Gud har skapt en verden bestående av materie og ånd, og slutter seg følgelig til det dualistiske synet på sjel og kropp. Menneskesjelen - og ånder for øvrig - er substanser totalt forskjellig fra kroppen/materien: Det essensielle ved ånden er tanken, mens kroppens/materiens essens er utstrekning.²⁵⁸ For å forklare hvordan den immaterielle menneskesjelen og den materielle kroppen er forent, og kan virke på hverandre, følger han Descartes i å anta at det må skyldes en spesiell ordning gitt av Gud.²⁵⁹ Sjelen kan imidlertid ikke virke direkte på noen andre kropper; kun indirekte via kroppen den er forent med. I følge fornuften - gitt at en slutter seg til den kartesianske dualismen – er det umulig at engler av sin egen kraft kan virke direkte på kroppslige skapninger slik som mennesker, eller i materien for øvrig. Av den grunn hevder Bekker at selv om engler, demoner eller onde ånder eksisterer på jorden, så kan de ikke påvirke mennesker på noen måte, siden det ikke finnes noen grunn til å anta at det kan oppstå kontakt mellom ånd og materie uten en slik ordning. Likeledes skriver han at det er irrasjonelt å tro at sjelene til døde mennesker, altså spøkelser eller gjengangere, vandrer rundt og åpenbarer seg selv for mennesker.²⁶⁰

Siden åpenbaringen vitner om både gode og onde ånders eksistens, hevder teologen at kristne likevel er pliktige til å tro på at de finnes, selv om fornuften ikke kan støtte en slik oppfatning.

²⁵⁶ Fix, «Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought..», 539-540.

²⁵⁷ Fix, «Balthasar Bekker and the crisis of cartesianism.», 576-577.

²⁵⁸ Fix, «Balthasar Bekker and the crisis of cartesianism.», 576.

²⁵⁹ Fix, «Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought..», 539-540.

²⁶⁰ Fix, «Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought..», 540.

Skriften gir imidlertid lite informasjon om hva slags vesener disse åndene er, og hvordan de påvirker mennesker. Åndene som Bibelen hovedsakelig diskuterer er de gode og de onde englene. Alle englene var i utgangspunktet skapt gode av Gud, men en del av dem ble onde og falt fra himmelen. De gode englene er Guds tjenere og menneskehetens beskyttere, og de onde englene - med Djevelen i spissen - forårsaket syndefallet. Bekker viser at Bibelen er uklar når det gjelder hvordan de gode englene beskytter mennesker, og at det ikke ser ut til at de handler gjennom sine egne krefter, men kun er redskaper som Gud handler gjennom. Teologen går så langt som å hevde at det ikke er noen grunn til å tro at alle bibelpassasjer som nevner engler burde leses bokstavelig, fordi 'engel' ofte blir brukt figurativt for å referere til et ytre tegn på Guds nærvær.²⁶¹ Han påpeker dessuten at de opprinnelige ordene for engel ('angelos' på gresk og 'Malach' på hebraisk) betyr budbringer, mens det greske ordet for djevel ('diabolos') betyr baktaler, og det hebraiske ordet 'Satan' betyr motstander. En kunne derfor ikke utelukke at Bibelen i enkelte passasjer omtaler handlinger til mennesker som var budbringere, baktalere eller motstandere av Gud.²⁶²

Bekker hevder at det ikke kan være noe tvil om at Bibelen med tydelighet tilskriver gode engler handlinger rettet mot mennesker på jorden, men at dette ikke er tilfelle med onde engler, eller Djevelen etter syndefallet. Skriften gjør det nemlig klart at onde englers påvirkning på mennesker ikke kan finne sted: I 2 Peter 2:4 sier apostelen at Gud kastet Djevelen og alle hans onde engler inn i helvete, og at de er lenket der for å avvente den siste dommen. Dessuten kan en lese i Judas 1:6 at båndene som holder Djevelen er evige. Bekker mente derfor at Djevelen ikke kan vandre rundt på jorden eller påvirke mennesker ved hjelp av sine onde ånder. Bibelpassasjene som syntes å fortelle om demoner eller onde ånders jordlige aktivitet må derfor tolkes figurativt. De må forstås som onde menneskers handlinger, menneskers indre kamper eller Guds egne handlinger. Demon- og djevelbesettelse må på sin side forklares som åndelige sykdommer, noe Bekker støtter opp med sine egne pastoralerfaringer fra hans arbeid med slike saker som drøftes i verkets fjerde bind. Kristne må tro på både onde- og gode englers eksistens, men når det gjelder onde ånders aktivitet på jorden er åpenbaringen, fornuften og Bekkers egne erfaringer i samsvar: deres aktivitet på jorden kan ikke støttes.²⁶³

²⁶¹ Fix, «Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought,», 540, 541.

²⁶² Fix, «Balthasar Bekker and the crisis of cartesianism.», 577.

²⁶³ Fix, «Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought.», 541.

Bekkers monumentale firebindsverk ble en internasjonal bestselger og skapte en stor kontrovers da en rekke pamfletter og lengre skrifter for og mot hans posisjon utkom i den nederlandske republikken, så vel som i Tyskland, England og Frankrike. Den Reformerte kirken fordømte boken, og forfatteren ble avsatt fra sin prestepost og ekskludert fra nattverden. Hvis en sluttet seg til Bekkers kategoriske fornektelse av onde ånders interaksjoner med mennesker, måtte en diskreditere historiske beretninger, bibelske passasjer og utallige pålitelige og hederlige vitner. Bekker hadde gitt fornuften - iført Descartes introspektive erkjennelsesfilosofi - så mye spillerom at det gikk på bekostningen av både de hellige skrifers- og kirkelig autoritet. Verst av alt, ble det hevet fra ortodokst hold, var at det kartesianske tankegodset ledet til fornektelse av mirakler, og i ytterste konsekvens til materialisme og ateisme.²⁶⁴

3.2.1 Holberg og den gylne middelvei

Blant dem som kommenterte Bekkers standpunkt i den dansk-norske opplysningskonteksten var Ludvig Holberg. I sitt første latinske *Levenedsbrev* (1728) innrømmer han at Bekker hadde avslørt flere bedragerier og funnet mange grunner som støttet hans påstander, men selv om han hadde anført ytterligere «600 Argumenter til at bevise sin Mening, (...) kand han dog aldrig formaae os til at troe, at alting er falskt, med mindre han vil gjøre alle Historier til Løgn».²⁶⁵ Mennesker har ifølge Holberg en tendens til å slutte seg til ytterligheter; vi er enten lettroende eller vantro. I stedet anbefaler han – i tråd med sin aristoteliske utdanning - å følge den gylne middelvei.²⁶⁶ I hans 92. Epistel skriver han likeledes at *Betoverde weereid* kunne anses som et nyttig skrift til å bekjempe overtro hvis det ikke hadde vært for at forfatteren gikk for langt og gjorde alt som fortelles om ånder til fabler og innbilning. «Den gaaer sikkere frem, der ikke forkaster alle Historier, ey heller antager dem alle.»²⁶⁷ Holberg imøtegår altså ikke Bekkers argumenter, men antyder at grunnlaget for å avgjøre historiers troverdighet er kildenes kredibilitet. Troverdige er de berømte historikerne og Bibelens beretninger, men overtroisk («Kiærling-Sladder») kan ikke stoles på.²⁶⁸ En annen forfatter som gikk grundigere til verks for å avvise Bekkers lærdom var hoffpredikanten, Erik Pontoppidan, som senere ble biskop i Bergen og er i dag er best kjent som statspietismens fanebærer, og forfatteren av

²⁶⁴ Bever, "Witchcraft Prosecutions and the Decline of Magic.", 279.

²⁶⁵ Jeg har benyttet den danske oversettelsen av *Levnedsbrevet*, utgitt av Holbergs forlegger, Ernst Henrich Berling: Holberg, *Trende Epistle Til ****, 11.

²⁶⁶ Holberg, *Trende Epistle Til ****, 10.

²⁶⁷ Holberg, *Epistler*, Bd. 2, 68, 69.

²⁶⁸ Holberg, *Trende Epistle Til ****, 10.

katekismeforklaringen *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737). Pontoppidan nøyde seg ikke med en generell avisning av verkets ytterligheter, men går Bekkers resonnementer grundig i sømmene. Det er ikke her snakk om en akademisk avhandling eller kampskrift, men et halvt kapittel som inngår i Pontoppidans anonymt utgitte danske roman om den fiktive asiatiske prinsen Menoza.

3.2.2 Pontoppidans Menoza

Menoza er en reiseroman i tre bind (1742-43), utformet som en rekke brev fra en asiatisk prins ved samme navn.²⁶⁹ Han reiser rundt i verden for å finne kristne sammen med sin tjener Ninaruk, og forteller om sine opplevelser i brev til en adelsmann han hadde truffet på et gods i Jylland. Menoza er høvdingssønn, født i 1688, i «Nagracub», nær Trankebar i India, og oppdratt i det blindeste hedenskap.²⁷⁰ Som ung voksen kommer han frem til et kosmologisk og et teleologisk gudsbevis ved bruk av fornuften, og resonnerer videre at Gud må ha lagt igjen noen vitnesbyrd om sin vilje.²⁷¹ Derfor drar den høyst bemidlede, men spirituelt utsultede 22 år gamle prinsen med sin tjener ut i verden for å finne andre religiøse.²⁷² Duoen møter muslimer, jøder, hedninger, katolikker, og protestanter fra forskjellige konfesjoner. Kort fortalt tilegner Menoza seg det de forskjellige religionene har til felles med Pontoppidans luthersk kristendom, og avviser det han finner fornuftsstridig, som for eksempel de portugisiske misjonærenes katolske skikker som helgenpåkallelse og bruk av vievann.²⁷³ På Sannhetens vei utvikler Menoza seg sakte men sikkert til å bli en opplyst pietist etter Pontoppidans mønster, og fungerer som en skarp observatør og kritiker av samfunnsmessige- og særlig kirkelige forhold i landene han besøker.²⁷⁴ Forholdet mellom tro og fornuft er et gjennomgående tema i boken, og reisefølget blir eksponert for, og tar stilling til en rekke europeiske tankestrømninger, som inkluderer filosofiske- og vitenskapelige temaer som berører religionen. Mens Ninaruk representerer en gudfryktig og ærbødig eldre moralist som i sin enfoldighet vanskelig lar seg imponere eller se nytten av tidens nye viten, har Menoza et åpent sinn og begir seg gjerne inn i teologiske og filosofiske diskusjoner med folk fra alle

²⁶⁹ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1-3.

²⁷⁰ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1, 4.

²⁷¹ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1, 11-22.

²⁷² [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1, 22-24.

²⁷³ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1. 25-77.

²⁷⁴ Ifølge Neiiendam er det ingen tvil om at Menoza er Pontoppidans talerør, og at han valgte den skjønnlitterære sjanger for å unngå sensuren og si det han hadde på hjertet. Neiiendam, *Erik Pontoppidan 2*, 128-134.

mulige konfesjoner, inkludert fritenkere, deister og ateister, som han ofte klarer å omvende gjennom fornuft, teologisk kløkt og paternalistisk omsorg.²⁷⁵

Leserne av Menoza starter ikke på bar bakke som den hedenske prinsen, for i verkets fortale underretter Pontoppidan sine «fornuftige» lesere om at det til stadighet foregår en kamp mellom sannhet og løgn: Kun de færreste mennesker har solide gemytter som med «uforvendt Syn see stfit og stadig paa Tingenes rette Grund», men de fleste mennesker – hedninger, som prester - er dessverre utrustet med en lettsindighet som Løgnens Fader, Satan og alle falske meningers anførere betjener seg av, for å lede menneskeheten bort fra de sannheter som leder til gudfryktighet. I følge Pontoppidan var det Djevelen som var skyld i de religiøse- og filosofiske tumultene som herjet Europa, og han så seg selv som Guds redskap for å hente villfarende mennesker tilbake inn i folden.²⁷⁶ Fordømmelse og forfølgelse hørte imidlertid fortiden til, men ved å spille på folks interesse for Østens eksotiske land - som de nye handelskompaniene hadde knyttet forbindelser med²⁷⁷ - kunne Pontoppidan fange sine leseres nysgjerrighet med den hensikt å formidle – som undertittelen tilsier – «*den naturlige, saavel som den aabenbarede Religions uryggelige Grunde*», så vel som å «*advare mod de fleste Christnes kjendelige Afveie, i Lærdom og Levnet*».²⁷⁸ Den didaktisk anlagte hoffpredikanten bemerker nemlig at Sannheten ikke bare burde formidles med «klare, tørre og Nøgne Regler», men også for det menneskelige gemytts skyld, med eksempler, lignelser, parabler og fiksjoner, da disse både faller snarest i øyet og setter seg best i hukommelsen.²⁷⁹

3.2.3 Menozas møte med en bekkerianer

Under Menozas opphold i Amsterdam møter han den nederlandske presten Hr. Tolnaer som han karakteriserer som en «billig og skiønsom Mand».²⁸⁰ Menoza spør Tolnaer om Bekkers lærdom hadde «slaget Rødder iblant dem, og om det var sandt, at det ey spogte i Holland, saa vel som i ald Verden?».²⁸¹ Tolnaer representerer den reformerte kirkens posisjon i saken: Bekker gjorde seg til martyr for å forsvare Djevelens sak, og hans meninger kan ikke forsvares. Det eneste presten innrømmer Bekker, er at alminnelige beretninger om spøkelser og lignende kun er ammetuesnakk, som man før i tiden skremte barn med, men ellers

²⁷⁵ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1. 77-, *Menoza* Bd. 2, *Menoza* Bd. 3.

²⁷⁶ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1, Fortale, upag.

²⁷⁷ Neeindam, *Erik Pontoppidan 2*, 128.

²⁷⁸ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1-3 tittelblad.

²⁷⁹ [Pontoppidan], *Menoza*, Bd. 1, Fortale, upag.

²⁸⁰ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 315.

²⁸¹ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 318.

opplever han Bekkers lærdom som temmelig saddukeisk, da den tydelig krenker Guds ords sannhet.²⁸² Det er ikke nødvendig å undersøke alle tiders tro eller alminnelige erfaringer for å gjendrive Bekkers posisjon, ifølge Tolnaer. En trenger kun å overveie Jesus' ord til disiplene som står skrevet i Lukasevangeliet 24:37: Når disiplene i forferdelse tror de iakttar et spøkelse, og Jesus ser sine disiplers ugrunnede frykt, så «kuldkaster han ikke deres Meening selv om Sagens Muelighed», men sier kun: «**En Aand haver ikke Kiød eller Been, som I see, at jeg haver.**» (Luk. 24,37). Disse ordene syntes, ifølge Tolnaer, å «bestyrke Meeningen selv, og alleene forkaste den urigtige Tilegnelse».²⁸³

Menoza ønsker imidlertid å diskutere saken nøyere med en av Bekkers forsvarere og blir derfor introdusert for Hr. Tolnaers kollega, Hr. Vreeseniet, som protagonisten raskt identifiserer som en nidkjær Bekkerianer.²⁸⁴ I den påfølgende dialogen viser Pontoppidan hvordan en rettroende og fornuftig kristen etter den eksemplariske Menozas forbilde kan refutere Bekkers argumenter, for ikke å havne på avveie i sin lærdom.²⁸⁵

Vreeseniet innleder dialogen med å luften sin indignasjon over allmuens gamle oppfatninger og den urett man gjør Djevelen «med at sætte ham saa mange grove Løgne paa, i hvilke han fandtes saa uskyldig som et nyefød Barn», før Menoza innvender: Spørsmålet er ikke om man «lyver paa denne Løgnens Fader, og betaler ham saaledes med sin egen Mynt», men om det ikke finnes blant den enorme mengden løgner, noen unektelig sanne historier hvilke mistenkes kun for det dårlige selskap de finnes i, og er omgitt med.²⁸⁶

Vreeseniet er derimot av oppfatningen at alle historier om spøkelser, onde ånder og djevelens innblanding i menneskelige affærer er rene fabler som ble oppfunnet av munkene for skjærsildens vedlikeholdelse, og deretter videreført av «gamle Kierlinger» til barn i ammestuen.²⁸⁷ Vreeseniet mener altså ikke, som Bekker, at tankegodset er av eldgammel hedensk opprinnelse, men katolsk oppspinn som de er avhengig av for å vedlikeholde forestillingen om skjærsilden – en oppfatning som ikke hadde noen plass innenfor den reformerte eller lutherske kirke.²⁸⁸

²⁸² [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 319. I apostlenes gjerninger (23:6-9) fornekter Saddukeerne oppstandelsen og eksistensen av ånder eller engler.

²⁸³ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 319.

²⁸⁴ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 319.

²⁸⁵ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 319-326.

²⁸⁶ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 320.

²⁸⁷ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 320.

²⁸⁸ *Store norske leksikon*, s.v. «Skjærsilden,» av Anne Stensvold. 08.03.2019. URL: <https://snl.no/skj%C3%A6rsilden>

Slike forestillinger er dessuten skadelige, ifølge Vreeseniet, da de angriper innbilningskraften før forstanden kan brukes. Ellers fornuftige mennesker tør knapt å gå gjennom en mørk stue og har mareritt om Djevelen, som er mer skadelig for deres helse enn om noe virkelig ondt hadde rammet dem. Menoza gir ham rett i dette, men tilføyer at de som er plaget av djevelfrykt har seg selv å takke: Djevelfrykt er vanligere i verden enn Guds frykt, men det er mangelen på sistnevnte som baner vei for førstnevnte. Fromme mennesker har derfor ingen ting å frykte.²⁸⁹

For å komme til bunns i saken krever Menoza å få vite hvilken absolutte motsigelse (jfr. kontradiksjonsprinsippet) som ligger, enten i sunn fornuft, eller i Guds ord, at Djevelen «kunde spørge, nu, efter GUDs Tilladelse, ved legemlige Besættelser, nu uden Legemer ved en Røst, et skreksomt Siun, eller noget deslige»; For hvis saken i sin natur er umulig, så kan det aldri ha skjedd en eneste gang, og hvis dette er tilfellet, hvordan vil Vreeseniet forklare de bibelske eksempler?²⁹⁰

Vreeseniet unnlater å svare på spørsmålet om Djevelen, og spør sarkastisk om Menoza like gjerne vil forsvare hekseri og spøkelseser:

(...) hvad for et Bibelsk Exempel vil I beraabe eder paa? maaskee den døde Samuels, hvilken blev til en Gienganger, ligesaa vist som Sielene endnu komme af Skiærs-Ild, og efter Munkenes troehiertige Forsikringer, ville, have saa og saa mange Messer og Vigilier holdne til deres Befrielse.²⁹¹

Historien om heksen i Endor, som etter alt å dømme hadde manet frem profeten Samuels gjenferd for Kong Saul, hadde vært gjenstand for mange disputer siden reformasjonen, og de mest utbredte protestantiske konfesjonene forkastet forestillingen om skjærsilden som katolsk overtro. Når skjærsilden ikke lenger hadde noen plass i den lutherske- eller reformerte kirken, gav det heller ikke mening at det skulle finnes spøkelseser, så det ble nødvendig å finne alternative forklaringer på 1 Samuel 28:3-25.²⁹² Menoza svarer derfor edruelig at Samuels sjel ikke lot seg kommandere av heksen i Endor, og at de (ved døden) fraskilte sjeler blir på sitt «anviiste Sted» i en tilstand som er langt alvorligere og viktigere for dem, enn å skulle begynne slike «Extravagancer».²⁹³

²⁸⁹ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 320.

²⁹⁰ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 320, 321.

²⁹¹ [Pontoppidan], *Menoza* Bd 2, 321.

²⁹² Sandmo, «Om spøkelseser.», 132-134.

²⁹³ [Pontoppidan], *Menoza* Bd 2, 321.

Hvordan skulle da den bibelske historien forklares? Menoza hevder at man er nødt til å slutte at Satan («som er mægtig i Vantroens Børn») hadde «ageret Samuels Person», men også at han «andensteds prøvet noget deslige, snart at forkleine de Døde, snart til at forskrekke de levende», og med støtte i prinsippet om den gylne middelvei kunne Pontoppidans protagonist hevde at selv om «ham lyves 99 gange paa i den Henseende, saa torde vel det hundrede Exempel ikke være usandt».²⁹⁴ Skulle derimot Djevelens påvirkning på menneskelige affærer være umulig, måtte Vreeseniet vise han «den Umuelighed, og hvor i dens Grund ligger, enten i Sagen selv, eller i en anden hindrende Aarsag uden for den». Vreeseniet mener at umuligheten er åpenbar: «Tingens egen Natur imodsiget det, efterdi en Aand ey kan virke i Materien, altsaa ey give Lyd fra sig, eller lade noget tilsyne».²⁹⁵ Vreeseniet er her tilsynelatende i tråd med sitt forbilde; en ånd kan ikke virke i materien, men ekskludert fra hans angivelige bekkerianske posisjon er det viktige unntaket Bekker (med Descartes) innrømmer menneskesjelens spesielle forhold til kroppen den er forent med.

Menoza svarer med å tillegge sin opponent det han kaller den «Cartesianske Grundfalske Meening, at en Aand er en blot Tanke, og ey en Substantz, som har den Kraft at tænke.»²⁹⁶ Her støter vi som moderne lesere på et problem, da utsagnet fremstår som åpenbart feilaktig. La oss for ordens skyld oppsummere Descartes substanslære: Descartes redegjør for tre forskjellige substanser i sin ontologi: 1) Gud, hvis essens er perfektjon, 2) materie, hvis essens er utstrekning og 3) sjelen, hvis essens er tanke. Gud er primærsubstansen, i den betydning at Gud er det eneste vesenet som kan eksistere av seg selv. Materie og sjel er skapt av Gud og kan kun eksistere gjennom Guds kontinuerlige beskyttelse og opprettholdelse, og blir derfor omtalt av Descartes som sekundærsubstanser.²⁹⁷ Siden inndelingen i primær- og sekundærsubstans(er) kun indikerer ontologisk avhengighet hos Descartes – en avhengighet som Pontoppidan må ha sagt seg enig i da det inngår i Den augsburgske konfesjons første artikkel – må vi søke etter en forklaring annensteds.²⁹⁸

På hvilket grunnlag kan Pontoppidan hevde at Descartes reduserte sjelen til tankevirksomhet? En mulig forklaring kan søkes i betydningen essensbegrepet får innenfor Descartes erkjennelsesteoretiske rammeverk. Descartes hevdet riktig nok at sjelens essens er tanken,

²⁹⁴ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 321.

²⁹⁵ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 322.

²⁹⁶ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 322.

²⁹⁷ *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. "René Descartes", av Gary Hatfield. 08.05.2019. URL:

<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/descartes/>

²⁹⁸ Melanchthon, *Den Augsburske konfesjon*, overs. Molland, 21.

men hans metafysikk er ikke - som hos Aristoteles og skolastikerne - en vitenskap om de første årsaker, og det værende som værende, men læren om prinsippene for den menneskelige erkjennelse.²⁹⁹ Essens denoterer, i tradisjonell aristotelisk betydning, det som først og fremst *er* i substansen, det vil si, kilden og opprinnelsen til alt det øvrige i dens vesen.³⁰⁰ Når Descartes hevder at den tenkende substans' essens er tanken, denoterer ikke 'essens' hva substansen først og fremst *er*, men hva vi først og fremst kan *erkjenne* at karakteriserer den. Pontoppidan kritiserer ganske enkelt Descartes substanslære på aristoteliske premisser.

Det er fristende å anta at stråmannen er et bevisst retorisk grep fra Pontoppidans side, men vi kan heller ikke utelukke at Pontoppidan handler i god tro. Hans formelle filosofiske utdannelse ved universitetet i København er tross alt aristotelisk-skolastisk, og hans kjennskap til Descartes substanslære lære kan like gjerne basere seg på dårlige oversettelser eller polemiske tekster. Uansett har Pontoppidan lagt seg lagelig til for hugg, noe vi skal se at Ruge tar anledning til i sitt brev.³⁰¹

Selv med den ontologiske lesningen av Descartes essensbegrep gir den storsinnede Menoza sin opponent tvilen til gode, når han mener at Bekker selv sannsynligvis ikke ville følge sine mekaniske filosofer så langt som å anta at hele verden er materiell, selv om konseptet om den substansløse sjelen – som da er redusert til tankevirksomhet - ikke kan være noe annet enn en enveisbillett til Hobbes og Spinozas farlige materialisme.³⁰² Pontoppidan følger her bare konsekvensene av synet han tillegger kartesianerne: Hvis det vi omtaler som 'sjel' eller 'ånd' bare er et produkt, må noe annet være dens kilde, og innenfor dualismens rammer - som Bekker opererte innenfor - er det kun materie igjen.

Menoza argumenterer videre med et sentralt poeng fra Nicolas Malebranches kritikk av Descartes substanslære; at en må skille mellom sjelen og dens gjenstand:³⁰³

²⁹⁹ Koch, *Fra Reformationen Til Oplysningstiden*, 109 -110.

³⁰⁰ Johansen, *Antikken*, bind 1, *Den europæiske filosofis historie*, 432.; Likeledes i den wolffiske filosofi, se f.eks. Kraft, *Ontologie*, 16.

³⁰¹ For Pontoppidans studietid se Neiiendam, *Erik Pontoppidan I*, 86-92; For filosofi som skole og universitetsfag i Danmark for denne perioden se Koch, *Dansk Oplysningsfilosofi*, 59-105.

³⁰² [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 322.

³⁰³ Malebranche påpeker at Descartes ikke skiller mellom bevisstheten (sjelen) og dens gjenstand (tanken) når han plasserer tanken i bevisstheten og oppfatter dem som modifikasjoner av - eller fremtredelsesformer for – bevisstheten. Koch, *Fra Reformationen Til Oplysningstiden*, bind 3, *Den europæiske filosofis historie* 132.

Men er det tænkende Væsen, som vi kalde Aand, en Substantz, adskildt fra sin Tanke eller tænkende Formue, da bør man ey nægte det, som Forfarenhed viiser til Overflødighed, nemlig at denne aandelige Substantz kand virke, bevæge og influere paa Materien (...).³⁰⁴

Fra å fastsette ontologiske prioriteter for ikke å ende i materialisme, appellerer Pontoppidans protagonist altså til menneskets kollektive erfaring som et bevis på at åndelige substanser kan virke i materien. Erfaringsgrunnlaget Menoza sikter til, ser ut til å være ethvert menneskes opplevelse av at ens eget legeme kan virke i ens egen kropp og *vice versa*. Dette var jo heller ikke noe Bekker nektet for, men siden Pontoppidan unnlater å presentere Bekkers egentlige posisjon - at dette bare kan oppstå mellom sjeler og kropper som hører til hverandre gjennom den gudskapte ordningen – regner han enhver ånd/legemeinteraksjon som likeverdig, og unngår dermed å presentere selve kjernen i debatten for sine lesere. Menoza kan følgelig avvise sitt konstruerte bekkersianske standpunkt som totalt uforståelig: Hvis en nekter for at ånden kan virke i materien kun fordi en ikke kan vise måten det skjer på, så underkaster man seg «1000 større Vanskeligheder, for at undgaae een mindre».³⁰⁵

Videre hevder Menoza at den som tror Skriften ikke kan nekte for at «de gode Engle, som ere i Væsenet selv lige ved de Onde have kundet antage til en Tid, et slags subtile Luft-Legemer, og deri handle med Menneskene».³⁰⁶ Pontoppidan holder seg her til den tradisjonelle teologiske antakelsen om at 1.) gode og onde engler er vesenslike, 2.) engler er rene ånder, og 3.) at en materiell kropp er nødvendig for at engler skal kunne samhandle med mennesker.³⁰⁷

Pontoppidan skiller seg imidlertid ut på ett punkt. De gode og onde englene ser ut til å ha mer agens hos Pontoppidan en det som ble tillagt engler i den klassiske skolastikken. Mens Pontoppidans engler, etter alt å dømme kan ta i bruk en kropp av egen evne, er Aquinas' og Bekkers engler avhengig av Guds direkte inngripen, altså et mirakel, for å ta i bruk en kropp.³⁰⁸

Pontoppidan hadde til nå etablert englenes immaterialitet og agens, men det stod fremdeles igjen en type vesener som Skriften talte om, og som på grunn av feilaktige oversettelser hadde blitt sammenblandet med Djevelen:

³⁰⁴ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 322, 323.

³⁰⁵ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 323.

³⁰⁶ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 323.

³⁰⁷ Aquinas, *On Evil*, overs. Regan, 516.

³⁰⁸ Det var slik Aquinas redegjorde for Gabriels samtale med jomfru Maria. Det var altså ikke en del av Gabriel Maria konverserte med. *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, s.v. «Thomas Aquinas,» av Christopher M. Brown. 23.05.2019. URL: <https://www.iep.utm.edu/aquinas/>

Overalt, sagde jeg, vide vi ikkun lidet, af hvad for en slags Substantz, hvor langt fra, eller hvor nær ved Materiens Substantz, de Væsener ere, som kaldes Dæmones, og meget ubeqvemmelig, eller i Mangel af det rette Navn, kaldes med Dievelens Navn, hvilket vi ellers ikke finde at Skriften bruger in plurali om flere. Den siger ingensteds Diaboli, men nok Dæmones, saavidt jeg erindrer mig.³⁰⁹

Når Menoza legger vekt på at 'Djevelen' og 'demoner' ikke må forveksles, så skyldes det ikke bare Djevelens sentrale plass i bibelfortellingen, men også at det ikke finnes noe teologisk grunnlag for å anta at de er vesenslike. Det var først i senantikken at engler og demoner ble regnet som én og samme art, men før det andre og tredje århundret ble demoner og engler forstått som forskjellige vesener. Det foreligger nemlig ingen etiologi som forklarer demonenes opphav eller vesen i det nye testamentet, noe som gjør det mulig for den lutherske Pontoppidan - som belager seg på ordet alene - åpne opp for at demoner kan ha en annen substanskarakter enn Djevelen og engler forøvrig.³¹⁰

Ideen om at det fantes noe mer mellom ånd og materie ble imidlertid introdusert tidligere på Menozas reise. Som vi husker fra forrige kapittel besøker Menoza Observatorio Astronomico i Paris der en viss «Monsr. H**» underretter ham om det heliosentriske verdensbildet.³¹¹ Mens prinsens forestilling om Gud som skaper og oppholder inntil da hadde vært «ret barnagtige, og indknebn i meget maadelige Grændser», gav stjerne kikkingen Menoza en «Nøgel til Indsigt efter Muelighed i GUDs vidtbegrebne Huusholdning».³¹² I denne forbindelse kunne Monsr. H fortelle Menoza at:

Alle de Væsener vi kiende, ere enten Materialiske [Sic.] eller Aandelige. Imellem Aand og Materie, som er en viid Strekning, kiende vi slet Intet. Men hvo veed, om GUD ikke har meget som hører hen til at fylde dette Mellem-Rum.³¹³

Når Menoza hevder at det ikke er noe i veien for at demonene har en kropp som består av noe ulikt materien vi kjenner, utretter han to ting. For det første presenterer han en løsning som muliggjør demoners påvirkning på mennesker selv under den mekanistiske verdensanskuelsen, og for det andre impliserer han at Descartes epistemologiske substanslære ikke kan gi noen ontologisk uttømmende svar, og at en derfor må sette genser for hvilken rolle fornuften skal få spille.

³⁰⁹ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 323.

³¹⁰ Martin, "When Did Angels Become Demons?", 658, 673

³¹¹ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 112-127.

³¹² [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 119.

³¹³ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 127.

Videre forsøker Menoza å frigjøre Djevelen fra sine lenker. Konfrontert med Guds husholdnings store mulighet, innrømmer Vreeseniet at tingenes natur, hva angår mulighet og umulighet er lite bekjent, og prøver seg derfor med Bekkers argument om at Djevelen er evig fengslet i helvete, og for alltid bundet i mørket sammen med sine medsammensvorne falne engler (Pet. 2:4 og Jud. 6). Hvis man skal tro åpenbaringen «Hvor skulde han da gaae omkring og anrette Spøgerie [?]». ³¹⁴

Menoza påpeker at Peter også sier at Djevelen «vandrer omkring, søgende hver den, han kand opsluge» (Pet. 5:8). ³¹⁵ Pontoppidan anvender to analogier for å forklare hvordan disse tilsynelatende motstridende utsagnene må tolkes:

En Arrestant gaaer og omkring, men fører sit Fængsel med sig paa Reysen, og da Satan er GUDs Lænke-Hund, saa kand ham gives kort eller lang Raade-Rum, alt efter HERRens Villie, og det kand være de Troende nok til Frimodighed, at de vide den Høyestes Haand holder Enden af hans Lænke. ³¹⁶

Pontoppidans Djevel, som blant annet kan snakke uten legeme med en røst, med andre ord, som en ren ånd virke i materien, ville av Bekker blitt karakterisert som en halvgud. Når Pontoppidan innrømmer Djevelen slike overnaturlige egenskaper, så sørger han til gjengjeld gjennom sin analogi for at Gud har kustus på dette mektige vesenet.

Menoza kunne ikke begripe hvordan noen kan hevde at de tror Skriftens vitnesbyrd og samtidig nekte for at Djevelen var av en slik natur at han kunne – med Guds tillatelse - spøke med vind og ild (som Jobs familie fikk erfare), i Paradis (Mos. 1:3-), i ørkenen ved Jesus' fristelse (Matt. 2:1-11), (Mark. 1:12-13), (Luk. 4:1-13), og at han stod bak den menneskelignende hånden som materialiserte seg i løse luften og skrev trusler på veggen til kong Belzazar (Dan. 5:5). ³¹⁷ Det som imidlertid er tydelig for Menoza er Satans forsøk «i at føre Verden nu omstunder til Vantro, ligesom fordem til Overtroe; thi til hvilken Side Vognen helder, da skyder han efter den». ³¹⁸ Det var altså Djevelen selv som stod bak bekkerianernes villfarelser. Menneskers forsøk på å frikjenne, forsvare eller bortforklare Djevelens eksistens kan - som Pontoppidan antyder i verkets innledning – leses som et symptom på at personen er under Djevelens påvirkning, og kan således diskrediteres *ad hominem*.

³¹⁴ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 323.

³¹⁵ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 324.

³¹⁶ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 324.

³¹⁷ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 324.

³¹⁸ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 324.

Videre forsøker Vreeseniet å bortforklare evangelistenes besettelseshistorier, når han med Bekker argumenterer for at det greske ordet «Daimones og Daimonia» viser til naturlige sykdommer som den overtroiske allmue trodde var umiddelbare virkninger av Djevelen. Siden ordene hadde blitt akseptert i landets språk kunne «GUds Aand ikke andet, end lade det blive».³¹⁹ Når en leser at Jesus drev en Djevel ut, så betyr det at han fordrev en sykdom som av folket ble kalt djvelsk, og da han gjorde dette umiddelbart, så bestod Den hellige ånds hensikt med historien, som var å gi et bevis på Jesus gudommelige allmakt. Menoza sier seg enig i at denne tolkningen ikke går på bekostning av budskapet om Jesus allmakt, men budskapet om «Satans Riges Forstyrrelse, som [er] hans Embeds Hoved-Øyemerke, bestode dog ikke».³²⁰ Igjen henter Pontoppidan til hvor slutt Djevel er, idet han bruker Vreeseniet som talerør for å frikjenne seg selv ved å fjerne seg selv fra verdensscenen.

Det som til slutt målbinder den nidkjære bekkerianer er historien om Jesus eksorsisme av den djevelbesatte mannen i gerasenernes land (Mark 5:1-20). Hvis denne «Patient» kun hadde en naturlig sykdom, så krever Menoza forklaringer på følgende innvendinger: 1) Hvordan Jesus «fornuftig» kunne tiltale sykdommen og forhøre hva dens navn var; 2.) hvordan sykdommen kunne svare: «mit Navn er Legion»; 3.) hvordan sykdommen «kunde besvære sig over, [at] JEsus var kommen at piine den (...)»; 4.) hvordan sykdommen kunne be om tillatelse om å besette en flokk med svin hvis de forlot mannen og til slutt, 5.) hvordan sykdommen – etter at tillatelsen ble gitt - kunne få svineflokkene til å løpe ned bakken og ut i sjøen for å drukne.³²¹ Disse innvendingene slo luften ut av prinsens opponent som begynte «at lede længe efter Ord, og da han fandt dem, vare de af ingen Betydning». Den filosofiske- og eksegetiske sparringen var derfor over, så prinsen tok avskjed og gikk hjem.³²²

I likhet med Holberg gav Pontoppidan Bekker rett i at det aller fleste beretningene om Djevelen, djevelbesettelse og onde ånder er fabler. For at en fornuftig skulle kunne tro på åpenbaringen måtte imidlertid *muligheten* for Djevelen og demoners innblanding i menneskelige affærer være til stede. Spøkelses hørte ikke hjemme i en opplyst protestantisk kristendom, men var overtroiske forestillinger som katolikkene var avhengige av for å opprettholde forestillingen om skjærsilden. Det lutherske eneveldets konfesjonelle hovedfiende kunne således tjene som et overtroisk motstykke til en opplyst protestantisme.

³¹⁹ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 325.

³²⁰ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 325.

³²¹ [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 325, 326.

³²² [Pontoppidan], *Menoza* Bd. 2, 326.

Ved å gjengi Descartes metafysikk som en ontologisk lære - og ikke en erkjennelseslære - undergravde Pontoppidan Bekkers posisjon, ved å sidestille den med en irreligiøs materialistisk verdensoppfatning. Ved å betrakte alle ånd-legeme interaksjoner som like kunne Pontoppidan appellere til menneskers hverdagslige erfaringer for å bekrefte at ånder kan virke i materien. Hvis en anerkjenner at ens egen sjel virker i ens eget legeme må en derfor også akseptere muligheten for at Djevelen og rene ånder kan virke i materien av egne krefter. Da er det heller ikke så viktig at man ikke kan forklare måten dette skjer på.

Pontoppidans teologiske kløkt kombinert med den nye kosmografiens ontologiske optimisme tillot ham å åpne opp for muligheten av at demoner er vesensforskjellige fra engler, og at deres substans består av noe som ligger mellom ånd og materie. De faller utenfor den filosofiske fortolkningsrammen til Bekker og hans meningsfeller, som understreker Pontoppidans poeng om at menneskets fornuft ikke er egnet til å dømme om hva slags substanser som finnes, og derfor heller ikke om mulighet og umulighet hva gjelder intersubstansielle interaksjoner. Pontoppidan viste at Bibelen er flertydig med hensyn til Djevelen og de onde englenes tilstand og handlingsrom, men at disse skriftstedene ikke er motstridende hvis en tar riktige eksegetiske grep. Bekkers forsøk på å bortforklare besettelseshistorier var mangelfulle, og dessuten moralsk forkastelige da de alle gikk ut på å frifinne Djevelen.

3.2.4 Holberg om spøkelser og underjordiske

Selv om Holberg og Pontoppidans kritikk av Bekker har flere likhetstrekk, finner vi uenighet om hva spøkelsesfenomener er og hva de skyldes. Året etter andre bind av *Menoza* ble utgitt, publiserte Holberg sine *Moralske Tanker* (1744), der han i essayistisk form utdyper og drøfter temaene for et utvalg av sine latinske epigrammer. I essayet tilknyttet epigram 41, 3. bok, der Holberg drøfter «det Curieuse Spørmaal (...) om Verden forværres eller forbedres», uttaler han seg blant annet om spøkelser og overtro.³²³ Holberg drister seg ikke som Pontoppidan til å nekte spøkelser, for i tråd med sitt første filosofiske prinsipp hevder Holberg at dersom man gjør det en selv og andre mennesker hører og ser til rene illusjoner, så kullkaster man den sunne filosofi og innfører pyrrhonisme eller akatalepsi i dens sted.³²⁴ Hva «Gespenster eller

³²³ Holberg, *Moralske Tanker* Bd. 1, 451-567.

³²⁴ Holberg, *Moralske Tanker* Bd. 1, 465. Holberg oppfører tre prinsipper: «Hvad min Lærdom angaaer, da henger jeg stift ved 3 Principiis, som er 1.) intet at troe, som strider imod de almindelige Sandser. 2.) Intet at antage, som svækker Grundvolden af den Lærdom, som jeg profiterer. 3.) At forkaste alt det, som strider imod GUDs Attributa.» Holberg, *Moralske Tanker* Bd. 1, 343.

Apparitioner» imidlertid kan være, våger han seg ikke til å slutte, men tvert imot Pontoppidan skriver Holberg «(...) at ingen Mening herom synes mig at være meer ilde grunnet, end deres, der henhøre saadant til Fandens Koglerie». I denne saken mente Holberg at «den raa Almues og gamle Kierlingers Systema» er langt mer fornuftig enn de lærde geistliges forklaringer.³²⁵ Det er mer rasjonelt å anta at slike vesener er gjengangere - siden de først og fremst blir sett på steder mennesker ligger begravet - enn å henhøre slikt til Djevelens kogleri, for denne forklaringen er nemlig i strid de geistliges egen karakteriseringen Djevelen: Hvordan kunne Djevelen være en listig ånd, og samtidig oppføre seg som en «Abekat eller Kaad [lystig/uforskammet] Dreng» som larmer rundt på øde steder uten mål og mening? Hvordan kan de kalle ham menneskehetens farligste fiende, og samtidig avbilde ham som en «der lader sig see, og gjør Grimacer» for å skremme mennesker og oppvekke dem til gudsfrykt? Hvordan kan de både portrettere ham «som een Stats-mand [jfr. Menozas beskrivelse av Satans embete] og en Giæk [åndssvak]; som menneskets fiende og dets venn?»³²⁶ Det er med andre ord kontradiksjonsprinsippet Holberg lener seg på, for hvis Djevelen skulle være den eneste forklaringen, måtte denne mektige engelen være en absurd karakter full av motsigelser – like latterlig for stendersamfunnsmentaliteten som håndverkermeisteren med politiske ambisjoner i hans komedie om *Den Politisk Kandstøber* (1723).

Det var imidlertid ikke alle deler av allmuens «Systema» som virket tilforlatelig for Holberg, for når han omtaler sin satiriske roman om *Niels Klims underjordiske reise* (1741) i sitt andre latinske *Levnedsbrev* nøler han ikke med å kategorisk avskrive allmuens historier om underjordiske som ren overtro: «Indholdet af Fabelen (...) er laant af en Overtroe hos nogle af mine Lands-Mænd, der taler om deres Omgang med underjordiske Folk.»³²⁷ Holberg utdyper:

I mit Fæderneland findes mange Mænd og Qvinder, som aabenbare tale om deres Omgang med Trolde og underjordiske Folk, og sværge paa, at de have været nedtagne i Banker og Bierge-Huuler af underjordiske Folk. Disse Menniskers Taabelighed, som haver givet Anledning til Digtet, beles i den fingerede Helt [Niels] Klim.³²⁸

Hva som gjorde disse historiene mindre troverdige enn dem om ånder, djevler og spøkelser sier han ingen ting om. Hadde Holberg mistet synet av den gyldne middelvei og dessuten kullkastet den sunne filosofi ved å gjøre hva mennesker har sett og hørt til illusjoner?

³²⁵ Holberg, *Moralske Tanker* Bd. 1, 465-466.

³²⁶ Holberg, *Moralske Tanker* Bd. 1, 465-466.

³²⁷ Holberg, *Trende Epistle Til ****, 235

³²⁸ Holberg, *Trende Epistle Til ****, 233, 234.

3.3.1 Ruge «Om Underjordiske»

I Ruges innberetning til Danske Kanselli (1743) forteller han i forbindelse med sin topografiske beskrivelse av fjellet Olberg, at flere i hans prestegjeld hevder at de har sett eller vært infisert av «Underjordiske» eller «Bierg-Folk», som de mener holder til i fjellet.³²⁹ I brevet «Om Underjordiske» skriver han imidlertid at selv om allmuen er «lættroende, helst udi de urimeligste ting», og mange av historiene deres kan avskrives som eventyr, er det desto mindre rimelig å anta at ingen av dem kunne være sanne.³³⁰ Med dette signaliserer Ruge at han med hensyn til de underjordiske velger den samme gyldne middelvei som sine landsmenn brukte i møte med historier om onde ånder, djevelen og spøkelser. Ruge var av oppfatningen om at «endeel af Dennem, som ville have Sted iblant Fornuftige, i vore Tider» kategorisk ville forkaste troen på underjordiske, bergfolk (eller hva enn slike vesener måtte kalles).³³¹ I verkets fortale forteller Ruge at hans motivasjon for å skrive sitt brev «Om Underjordiske» var å

vise visse Mennesker i vore Tider, der syntes at være klogere end Almuen, og derfor holder alt det, der tales om Underjordiske, Giengangere og deslige Ting, for Fabler, ja Urimeligheder, at de have ingen Ret, til at raisonnere saa frit hen, og at de ere meget slette Philosophi, lidet have seet sig om i Sciencer, og aldeles ikke forstaae, hvad det er, at udskrige en Ting for urimelig, eller paatage, at redigere en Sætning til Absurdum, fordi den ey strax vil dem i hovedet.³³²

Det er ikke usannsynlig at Holberg er en av dem Ruge sikter til. For Holbergs antakelse om at alle historier om underjordiske kun er oppspinn, er ikke basert på filosofiske resonnementer eller vitenskapelige undersøkelser, men tilsynelatende kun på en ren mistro til den enfoldige allmuen. Holberg var Ruges privatpreceptor under studiene i København,³³³ og som det fremkommer i *Fornuftige Tanker* var sognepresten godt kjent med baronens forfatterskap, som han flittig siterer med presise referanser. Kanskje som enda ett stikk til sin tidligere lærer skriver Ruge - helt i tråd med Holbergs påbud om at det er «enhver Philosophi Pligt at examinere antagne Meeninger, om de ere vel grundede eller ey»,³³⁴ - at han vil skrive sine

³²⁹ Røgeberg, *Akershus stift: Hedmark, Oppland. bind 2, Norge i 1743*, 282.

³³⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 2.

³³¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 1.

³³² Ruge, *Fornuftige Tanker*, Fortale, upag.

³³³ Bull, *Norges litteratur: Fra reformationen til 1814*, bind 2, *Norsk Litteraturhistorie*, 390.

³³⁴ «Jeg holder for, at det fornemmeligen er en *Philosophi* Pligt at *examinere* antagne Meeninger, om de ere vel grundede eller ey.» Holberg, *Moralske Tanker* Bd. 1, 21.

meninger «rent ud», siden «herskende Meninger og fornuftige Meninger ikke altid ere eet og det Samme».³³⁵

Ruge innrømmer at han selv i sin tid som kapellan hadde vært «halv, om ikke heel, Beckerianer».³³⁶ For valdresprestens del var det ikke nøktern bibelsk eksegese, men en prestevenns personlige opplevelse som hadde utfordret den unge kapellanen skeptisisme. For å overbevise sine lesere er troverdige menneskers erfaringer et godt utgangspunkt skal vi tro Wolffs praktiske logikk:

Ved at overbevise andre, forstaaes, at gjøre dem det vist, som de kunde holde for uvist. Følgelig kand man overbevise pa to Maader: enten ved Erfaring, eller og ved Demonstration. Det første gaaer an, saa tiit som man kand vise Folk de Ting og de Egenskaber i dem, som der handles om; kan man ikke vise Tingene selv, maa man nødvendig kunde anføre Erfaringer, som har tilstrekkelig Authoritet, troværdige og berømte Folks Vidnesbyrd, Experimenter og Observationer. Det er desuden tienligt at vise, hvad Rimelighed der er for at den Ting maa være saaledes.³³⁷

Ruges venn hadde blitt kalt til en syk kvinne som hadde blitt forvist fra stedet, fordi hun hadde levd et «uordentlig» liv. Han gikk inn i huset for å se til den syke, men fikk ikke kontakt med henne, da hun hadde noe han antok var krampetrekninger. Presten henvendte seg i stedet til vertinnen i en hard tone, siden hun hadde tatt inn denne «av Menigheden forviiste Menneske i Huset». Vertinnen bad presten holde tilbake anklagen, og «proponerte for ham, at, om han uden Fortrydelse vilde lægge Haanden paa et vist Sted» på den syke, så skulle han få rede på noe som vertinnens blyghet ikke tillot henne å si, og hvorav han siden kunne dømme om den sykes tilstand. Presten gjorde som vertinnen sa, og oppdaget at «een, som dog ey kunde sees, havde legemlig Omgjengelse med den Syge». Da kvinnen kom til seg selv fortalte hun at dette «meer end voldsomme Missbrug af et Væsen, som hun ey kiendte, var nu hendes største Legems og Sinds Svaghed». Da presten senere besøkte sin mor som krevde en forklaring på sønnens bedrøvede fremtoning, kunne moren etter meddelelsen av hendelsesforløpet forsikre presten om at flere kvinner var plaget av samme elendighet.³³⁸

Ruge hadde et nært vennskap med presten og gav ham skussmål for en fornuftig og ærlig mann. Han fant derfor ingen grunn til å tro at presten skulle lyve om en slik historie da han «helligens forsikrede Sandheden».³³⁹ Selv om historien kanskje kunne rettferdiggjøre Ruges

³³⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 1.

³³⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 3.

³³⁷ Kraft, *Logik*, 329.

³³⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 3, 4.

³³⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 3,4.

personlige tro på slike vesener, gir han brevet autoritativ tyngde når han i tillegg anfører en historie fra den berømte Lucas Jacobsøn Debes topografiske beskrivelse av Færøyene, *Færoa Referata* (1673), i appendikset «Spectris».

En pike i Debes egen menighet hadde gjentatte ganger vært infestert av «en, som han [Debes] kalder det, Trolld». Det var flere i huset som hadde sett det, og jentas bror – som trollet var meget redd for – hadde «qvæstionerede Trolden, og fik det Svar, han ville have Pigen». For å unnsnippe trollet måtte jenta flytte til en av de andre øyene. Debes hadde selv ment at hendelsen kunne skyldes «Djævelens Koglerie».³⁴⁰ Ruge stiller seg kritisk til forklaringen, men skriver at det ikke gjorde historien noe mindre troverdig, siden Debes var kjent for å være en ærlig mann, og en redelig skribent.³⁴¹ At han ikke var alene om den oppfatningen ser vi av at Pontoppidan hadde basert store deler av sitt naturhistoriske verk som utkom året før Ruges brevsamling på Debes beretninger og observasjoner.³⁴² Debes kunne derfor ikke uten videre mistenkes for å ha oppdiktet historien, eller å ha skrevet den i et offentlig skrift uten å ha undersøkt saken.³⁴³

Med historiene hadde Ruge belyst enkelte ting og egenskaper som han vil drøfte, altså vesener som kan gjøre seg synlige og usynlige; beretninger som kom fra én venn han stolte på og en berømt skribent. Men hva skulle man si om slike historier som med «temmelig Troeværdighed legitimere sig»?³⁴⁴ Konsulterer vi Krafts wolffiske kompendier, anfører den praktiske logikk en framgangsmåte som Ruge benytter seg av i det følgende:

Da man ved alle Fortællinger bør overlegge, om de ikke ere umuelige, saa maa tillige agtes, at undertiden kand en Historie synes stridig og umuelig, fordi de Omstændigheder ikke ere tillige anførte, som udfordres til at forstaae dens Muelighed. Man bør i slige Tilfælde vel overveye alle de Omstændigheder, under hvilke den fortalte Ting kunde blive til; og saafremt at nogle findes, som ere den Historie gunstige, maa man see til, om de stemme overeens med de øvrige anførte Omstændigheder.³⁴⁵

En ting har både en indre og en ytre mulighet. Som forklart i Wolffs ontologi beror en tings indre mulighet på at det ikke finnes noen logisk motsigelse i dens vesentlige stykker.³⁴⁶ Dette utgjør derfor utgangspunktet for Ruges undersøkelse: «Saa længe denne Definition af Muelighed staaer ved Magt: At alt det er mueligt, som ey har nogen virkelig Contradiction i

³⁴⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 2, 3.

³⁴¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 3.

³⁴² Pontoppidan, *Første Forsøgg til Norges Naturlige Historie* Bd. 1-2 (1752-53)

³⁴³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 3.

³⁴⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 4.

³⁴⁵ Kraft, *Logik*, 314.

³⁴⁶ Kraft, *Ontologie*, 21.

sig; Saa længe kand vanskelig nægtes, at det kunde være Underjordiske etc.».³⁴⁷ Med bakgrunn i historiene som var blitt fortalt kunne ikke Ruge se at det var noe iboende inkonsistent i konseptet om underjordiske. Siden logisk- og ontologisk- mulige objekter konvergerer i den wolffiske filosofien, så Ruge kunne foreløpig anta muligheten om at slike vesener også eksisterer.³⁴⁸

Sognepresten som tidligere hadde vært «halv, om ikke heel Beckerianer» måtte imidlertid finne en løsning på den tilsynelatende uforenlige intersubstansielle kausalrelasjonen mellom rene ånder og kropper de ikke tilhører, for at han fornuftig kunne tro på historiene. Først går Ruge kort gjennom konkurrerende teorier om hva slags vesener de underjordiske kan være.

De som forfekter teorien om at slike vesener - som fra tid til annen åpenbarer seg for mennesker - skulle være onde ånder, ville ifølge Ruge enten 1.) «holde sig til den af endeel af Aanderne troede Kraft, at kunde til en Tid paatage sig et Corpus parastaticum» (et skinnlegeme, tilsynelatende kropp, (jfr. Pontoppidan), eller 2.) hevde at åndene kan besette døde menneskers legemer som de bruker til å «øve deres Spil».³⁴⁹ Om Ruge ikke lengre karakteriserte seg som en beckerianer, er det i det miste tydelig at han holdt fast ved én av oppfatningene til sitt tidligere forbilde: At en ren ånd må kunne disponere en materiell kropp - enten den aldri hadde tilhørt, eller ikke lenger tilhørte en annen sjel - er et nødvendig premiss hvis de underjordiske skal være rene ånder. Ingen av disse teoriene var imidlertid å foretrekke, ifølge Ruge, da «de, som troe Aanderne være rene Aander, skulle vanskelig kunne forsvare sig imod en habile Opponent.».³⁵⁰

Som vi husker hadde Pontoppidans religiøse forpliktelser tvunget ham til å forsvare at rene ånder - og særlig Djevelen - kan virke på mennesker og i materien for øvrig, så lenge Gud tillater det, ved å appellerte til menneskers kollektive erfaring om at ens eget legeme kan virke i ens egen sjel. At rene ånder kan virke i legemer de ikke er forent med er derimot ikke en

³⁴⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 4.

³⁴⁸ Kraft, *Ontologie*, 20-28.

³⁴⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 4,5. Sistnevnte teori mente Ruge å huske at han hadde lest i «Fromman de Fascinatione». Han sikter trolig her til Johann Christian Fromman, *Tractatus Fascinatione novus et singularis* (1675).

³⁵⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 5. I brevet «Om Helvedes Straffers Evighed, beviist af de Fordømtes egen Tilstand» (117- 189), skriver Ruge at det riktig nok ikke er noen avgjort sak om englene er rene ånder eller har materielle legemer, men at sistnevnte er rimeligst siden Bibelens historier om deres åpenbaring og virkning i materien ellers ikke kan forstås. Han gir dessuten en teologisk grunn for at det må være slik: Siden de fordømte menneskene skal få samme straff som Djevelen og hans engler, nemlig den evige ild (Matteus 25:41), må man anta at de har legemer, siden rene ånder og mennesker ikke kan straffes med det samme middelet. Ruge, *Fornuftige Tanker*, 150-151.

erfaring som alle mennesker sitter med, men tvert imot en erfaring som i økende grad ble møtt med mistro og skepsis. En habil opponent, for å bruke Ruges ord, ville utvilsomt pekt på dette.

Det fantes imidlertid et annet filosofisk rammeverk der fornuft, åpenbaring og erfaring kunne stemme overens:

De derimod, som med Hr. Leibniz og andre staae i de Tanker, at der gives ingen skabt Aand, som er gandske afsondret fra Materien, ville vel ikke finde saa stor Vanskelighed.³⁵¹

Ruge oppgir ingen referanse, men sikter trolig her til en passasje i Leibniz' *Teodicé* der polyhistoren erklærer at det i hans filosofi ikke finnes noe rasjonelt vesen uten en organisk kropp, og at det heller ikke finnes noen skapt ånd som er adskilt fra materien.³⁵² Hvis en antok at alle skapte ånder er begavet med et legeme, forsvant de filosofiske vanskelighetene som Bekker hadde pålagt kristendommen og troverdige vitneforklaringer.

Ruge innrømmer at de som forfekter hypotesen at «deslige tilsyne kommende, som vi kalde Underjordiske, ere de onde fra Gud faldne Diævle» kunne lene seg på «den lærde Menozæ Ord», idet han påpeker at vi ikke vet hvor langt fra, eller hvor nær materiens substans demonene er.³⁵³ I motsetning til Pontoppidan, men i likhet med Holberg gjør Ruge det klart at han hverken vil ta «Tilflugt til Mirakler» (som de rene åndene trengte for å påta seg en kropp), eller «giøre alting til Djævelens [og hans demoners] Koglerie».³⁵⁴ Med Leibniz' ontologiske antakelser kunne naturens alminnelige gang bekrefte de underjordiskes eksistens og interaksjon med mennesker.

3.3.2 De underjordiskes plass i den store værenskjeden

I det følgende påkaller Ruge en eldgammel tradisjon om fullheten og kontinuiteten i naturen, som ble syntetisert i nyplatonismen og videreført i mer eller mindre ulike former av et hundretalls forfattere før den kulminerte ved midten av 1700-tallet.³⁵⁵ Da hadde idéen om

³⁵¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 5.

³⁵² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 5. «(...) in my philosophy there is no rational creature without some organic body, and there is no created spirit entirely detached from matter. But these organic bodies vary no less in perfection than the spirits to which they belong.» Leibniz, *Theodicy*, overs. Huggard, 198.

³⁵³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 5.

³⁵⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 5, 6.

³⁵⁵ Lovejoy, *The Great Chain of Being*.

‘den store værenskjeden’ en status på lik linje som den ‘evolusjon’ hadde på slutten av 1800-tallet.³⁵⁶ Ideen går ut på at alt som eksisterer utgjør én kontinuerlig hierarkisk kjede, fra den minst fullkomne- til den mest fullkomne skapning; fra den ringeste bergart til den høyeste engel. Kanskje det fyldigste uttrykket for denne ideen i den dansk-norske konteksten finner vi i en av Eilschovs sluttnoter til *Samtaler*, der han gir en dansk oversettelse av et åtte sider langt sitat fra den tyske wolffianeren Johann Georg Sulzers oppbyggelsesskrift *Versuch einiger Moralischen Betrachtungen über die Werke der Natur* (1745).³⁵⁷ Ruge innleder sin betraktning med en erklæring lik den vi finner hos en av hans samtids største naturalister: «Man veed, at Naturen i alle sine Gierninger har gaaet Grade-viis frem».³⁵⁸ Han begynner ikke på bunnen av hierarkiet – da kjeden også inkluderer fossilene og mineralene – men går rett til plantenes rike:

Hvor utællelige er dog de Planter, som fylde Rummet imellem den ringeste og fuldkomneste, og hvor forskjellige og uendelige Grader af Fuldkommenhed har den ey opsteget igjennem fra den ringeste iblant dem, før den er kommen til den paa vor Jord meest muelige fuldkomneste Plante. Det samme merke vi, naar vi ville gaae fra den ringeste Insecte opad til det fuldkomneste af Dyrene.³⁵⁹

Verdens fullheten og kontinuitet er ett av kjennetegnene på den beste av alle mulige verdener i den Leibniz-wolffiske filosofi, så Ruge kunne selvsikkert utlegge den som en akseptert sannhet.³⁶⁰

Man veed, at Naturen imellem Artene af Skabningene ey har ladet noget tomt Rum, at den har taget lige saa lidet Trin fra Slag over til Slag, som fra Art over til Art, og at der ere visse Skabninger, hvor Art og Art, Slag og Slag saaledes støde til sammen, at man kan sige, de have noget av hvert (...) ³⁶¹

De klassiske (aristoteliske) skillene mellom mineraler, planter og dyr viskes ut:

[En] betragte Lithophyta, eller Steen-Planteu [sic.], og see, hvor snæver, ja fast ingen Grændser Naturen har sat imellem Stenenes og Planternes Rige. Man beskue iblant Planterne Mimosa, som synes have Følelse, og iblant Dyrene Zophyta, som ey synes at have den, og overveye, om jeg ey har Ret.³⁶²

Naturen respekterer ikke menneskeskapte habitatskategorier:

³⁵⁶ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 184.

³⁵⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 319-227.

³⁵⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 6. Buffon hevder i åpningsdiskursen til sin *Historie Naturelle* (1749) at det er en underliggende metafysisk feiltakelse hos systematikere (som Carl von Linné) når de forsøker å finne frem til et naturlig klassifikasjonssystem av arter. «This error (...) consists in a failure to understand **nature's processes (marche), which always takes place as gradations (nuances)**». (Lovejoy's oversettelse, min uthevning) Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 229-230.

³⁵⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 6.

³⁶⁰ Leibniz, *Theodicy*, overs. Huggard, 431.; Kraft, *Cosmologie*, 12; se også Kraft, *Ontologie*, 55.

³⁶¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 6.

³⁶² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 6.

Man komme ihu de flyvende Fiske med de øvrige Amphibia, og see, hvorledes Naturen i og ved dem har villet knytte et Forenings-Baad imellem Dyrene, der leve i Vandet, og Dyrene, som leve paa det Tørre.³⁶³

Og som vi husker fra forrige kapittel kunne ikke 'Fornuften', som tidligere ble forstått som det ultimate skille mellom menneskene og dyrene, antas å være absolutt:

Man tage i Agt, hvorledes noget, som ligner Fornuft hos den ene Art af Dyrene mere, end hos den anden ytrer sig, indtil Fornuften selv findes hos Menneskene; ja man erindre sig, hvorledes Dyrene ey allene med det Fornuft lignede mere og mere nærme sig Menneskene, men og med Legemets Skabning komme dem nær.³⁶⁴

Ruge viser således til en beskrivelse av et apeart han hadde lest om i en reiseskildring, hvis tittel og forfatter han ikke kunne huske. De er store og rødaktige, oppholder seg for det meste i toppene av trærne, men er menneskene såpass like og oppfører seg så fornuftig at det eneste de syntes å mangle er språk.³⁶⁵ Jens Kraft omtaler også orangutangen i sin antropologi fra 1760, hvilket han omtaler som det ufornuftig dyr «der alene tjener til at stoppe mellemrummet mellem det ædleste [mennesket] og det mindre ædle Dyr efter den regel, naturen altid iagttager, at gå fra en klasse af ting til andre ved mellemting, der nærmer sig beskaffenheden af begge».³⁶⁶ Ruge skriver imidlertid «Og hvo veed»

om der ey endnu kunde findes Skabninger, i hvilke Mennesker og Dyr komme nærmere til sammen, og om ey vore Underjordiske kunde være de Skabninger, i hvilke, at jeg saa skal tale, Grændse-Skiellet er draget imellem Dyrene og Menneskene? Jeg siger ey, at det er saa, men hvormed vilde en anden bevise, at det ey kunde være?³⁶⁷

På den annen side er det ifølge Ruge et større sprang mellom menneskene og englene – enten disse er rene ånder eller forsynte med passende legemer. Skulle man forestille seg at dette rommet ligger øde? Er ikke naturen seg selv lik? Når en ser at den har gått gradvis frem fra den ubetydeligste plante gjennom alle arter av skapninger til mennesket «at man neppe in extremo, jeg vil sige, hvor det ene slipper og det andet begynner, kan mærke nogen synderlig Forskiel, kand vi forestille os andet, end at den har gjort det samme imellem os og Aanderne?».³⁶⁸ Spørsmålene er så klart retoriske, men det kan nevnes at Ruge her har direkte støtte i Sulzer, som hevder at så lite som det blant mennesker kun er konger og tiggere; så lite det blant dyr kun er ormer og løver; så lite er det også blant fornuftige skapninger kun «fortreffelige Engle og svage Mennesker. Al Ting er opfyldt.».³⁶⁹

³⁶³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 6.

³⁶⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 6, 7.

³⁶⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 7.

³⁶⁶ Kraft, *Kort Fortælling af de Vilde Folks fornemmeste Indretninger, Skikke og Meninger*, 28.

³⁶⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 7.

³⁶⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 7,8.

³⁶⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 322.

Med tanke på naturens uendelige kvalitative rikdom og kontinuitet kunne altså Ruge hevde at det er mulig at de underjordiske er det første trinn naturen har gjort fra menneskene til åndene, og at de derfor er edlere vesener enn oss. Ruge innrømmer at det selvsagt ikke er nødvendig å anta de underjordiskes eksistens for å forsvare den metafysiske sannheten om at det må finnes skapninger som oppfyller dette tomrommet, men på den annen side er det umulig for en opposent å bevise at det *ikke* kan være de underjordiske.³⁷⁰

3.3.3 Kosmologiske innvendinger

Som vist i forrige kapittel hadde Eilschov i lys av sin forpliktelse til tesen om den beste mulige verden antatt at de andre planetene er befolket av syndfrie og mer fullkomne skapninger enn mennesker. Det er trolig denne oppfatningen som ligger til grunn for den følgende innvendingen Ruge mente at enkelte kunne sette mot tesen om de underjordiske: Skapningene som naturen har gått trappevis opp fra menneskene til åndene, trenger like lite å være de underjordiske, som de trenger å finnes på vår jordklode. Ruge minner sine lesere om at man fornuftig må slutte at hoved- så vel som biplanetene i vår solhvirvel er tildelt sine fornuftige innbyggere, og at alle fiksstjerner er soler som opplyser sine befolkede planeter. Opponenten kunne derfor argumentere for at disse utallig forskjellige innbyggerne kunne være trappetrinnene naturen har gått opp fra menneskene til englene, og de underjordiske avskrives som fabler. Ruge innrømmer at dette argumentet ved første øyekast virker rimelig, men at det ved nærmere ettertanke ikke kan bestå.³⁷¹

For å imøtegå innvendingen leder Ruge sine leseres oppmerksomhet til englene og hvilke hensikter Bibelen tilskriver dem. At det finnes ånder som Gud utretter ett og annet av sin vilje på vår egen planet kan ikke fornuften nekte. Den gudommelige åpenbaring bekrefter at Gud bruker engler på jorden til de godes gavn, de ondes straff og andre av sine forsyns gjerninger: Loven ble beskicket ved Englene, skriver Paulus (Gal. 3:19); Englene er utsendt til tjeneste for deres skyld som skal arve saliggjørelse (Hebr. 1:14); Jesus sier at de små barn har sine engler (Matt. 18:16) [sic]; Engelen som slo Israel med pest i Davids tid, kalles Herrens engel (2 Sam. 24:16) og Herrens engel for ut og slo i hjel 185 000 menn i assyrernes leir (2 Kong. 19:35).³⁷²

³⁷⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 8.

³⁷¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 8, 9.

³⁷² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 9, 10. Egentlig Matt. 18 :10.

Ruge så ingen ting som kunne hindre en i å tro at dette også skjer på de andre planetene «etter den i enhver af disse Guds store Riges Provincer gudommelige Huusholdnings Maade». Ingen filosof ville imidlertid bekrefte at det over alt skulle være de samme englene Gud betjener seg av. Siden en vis mann aldri gjør noe uten en tilstrekkelig årsak, må det være en «Ratio Sufficiens» (tilstrekkelig grunn), hvorfor den allvise Gud sender visse engler til jorden, andre til månen, og igjen andre til Saturn osv. for «at rygte sit Ærinde».³⁷³

Årsaken måtte ifølge Ruge være at det er ulike grader av overenstemmelse mellom visse engler og visse planetinnbyggerne, og at det derfor kanskje er like urimelig å anta at englene som Gud bruker her på jorden like godt kan passe seg til et annet sted, som å anta at hans egen sjel kan passe seg til et annet legeme, eller at menneskers sjeler i alminnelighet kan passe seg til innbyggernes legemer i Saturn eller Merkur.³⁷⁴

La oss stoppe opp her, og undersøke hva som kan ligge til grunn for Ruges oppfatning om uoverensstemmelsen. Hvorfor skulle ikke englene som Gud bruker på jorden egne seg til å utføre Guds ærend på andre planetene? Som vi husker fra Fontenelles dialog forklarer filosofen med støtte i prinsippet om naturens uendelige variasjoner at det er all grunn til å tro at innbyggerne på andre planeter er svært forskjellige fra oss. Naturens variasjoner øker med avstand, og bare innenfor vårt eget solsystem er det trolig rasjonelle vesener begavet med andre kropper og sanseredskaper, og følgelig ulike kommunikasjonsformer. Hvor uendelig ulike oss må ikke innbyggerne på planetene i Pleiades være, eller innbyggerne i solsystemene som unnslipper menneskehetens sterkeste teleskoper?

Skal englene gjøre Guds ærend på alle planeter, noe som blant annet innebærer at de kan kommunisere og interagere med sine respektive mottakere, så må deres natur være tilpasset disse. Følger man den tradisjonelle teologiske tradisjonen som tilsier at englene er rene ånder og kan anta en hvilken som helst kropp (jfr. Pontoppidan) er det ikke noe i veien for at de samme englene betjener et hvilket som helst planetfolk, men for Ruge som slutter seg til Leibniz oppfatning om at enhver skapt ånd er begavet med ett tilhørende organisk legeme syntes det nødvendig at hver planet har sine engler.

Ser vi til (menneskehetens) åpenbaring figurerer englene som er i direkte kontakt med mennesker ofte som unge vokse menn.³⁷⁵ I følge Hebr. 13:2 kan engler være såpass like

³⁷³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 10.

³⁷⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 10.

³⁷⁵ Se f.eks: Mar. 16:5-6, Dom. 13:2-21, 1 Mos. 18:1,2, 1 Mos. 19:1-3, Joh: 20:11-14.

mennesker at det oppfordres til å være gjestfri i møte med fremmede, siden disse kan være engler uten at en er klar over det. For å bruke Ruges terminologi, så må det være en tilstrekkelig grunn hvorfor englene som er beskrevet i Bibelen ser nøyaktig ut som mennesker. En nærliggende forklaring er at de er Guds sendebud til menneskene, og ikke til marsboerne eller jupiterne.

Ruge mente altså at hver planet må være tildelt sine respektive engler, så selv om de andre planetes innbyggere kommer nærmere englene i fullkommenhet enn oss (slik Eilschov postulerte), måtte det i så fall være *deres* engler det er snakk om. Ruge konkluderer derfor med at innbyggerne i de øvrige planetene ikke kan «(...) tiene til at supplere det Rum imellem os og vore Engle, hvor derfor meget vel de Underjordiske, forudsat, at de er ædlere, end os, kunde fylde en liden Deel, men langt fra, maaske, ikke det gandske.»³⁷⁶

Ruge konklusjon er interessant med hensyn til hans forståelse av kontinuiteten i naturen siden den impliserer at englene - som vanligvis ble forstått som det mest fullkomne delen av skaperverket (med erkeenglene i toppen) - totalt sett ikke utgjør en uavbrutt rekke i kjeden, som igjen betyr at visse planetbeboere også overgår visse engler i fullkommenhet.³⁷⁷

Til Ruges forsvar så trenger ikke dette være teologisk problematisk. Selv om englenes natur er overlegen menneskets - enten de er legemsløse eller har legemer bestående av en finere materie - så er det ikke først og fremst deres vesens konstitusjon som gjør dem til engler. Som Bekker påpeker fremgår det av ordets etymologi at det er rollen disse vesenene spiller som definerer dem: 'Malach' - det hebraiske ordet for engel i det originale gamle testamentet – betyr simpelthen 'budbringer'.

Det er således ikke noe i veien for at Guds budbringere finnes i mange varianter, og at f.eks. Saturns engler er mindre fullkomne enn innbyggerne på Jupiter. Så lenge hver planets designerte engler er overlegne dens innbyggerne, kan de innrømmes et tilsvarende handlingsrom som englene nyter på vår egen planet, slik at de effektivt kan straffe, beskytte eller hjelpe beboerne etter Guds vilje. Om Ruge ofret sin uvanlige implikasjon noen tanker vet vi ikke. Det vi vet er at han til sin egen tilfredshet hadde argumentert for at vesenene som oppfyller rommet i hierarkiet mellom mennesker og jordens engler må finnes på vår egen

³⁷⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 10, 11.

³⁷⁷ Utsagn som f.eks. «Vi ere ikke i slægt med Englene» (Eilschov, *Philosophiske Breve*, Fortale IX), og «[enhver skapning] skulde være fuldkommet i sin Art. Et Træ kand ikke siges at være ufuldkommet, fordi det er ubevægeligt, et Dyr ikke, efterdi det ingen fornuftig Siæl haver, og et Menneske ej heller, efterdi det haver ikke saadan Fuldkommenhed som Engle.» (Holberg, *Moralske Tanker*, Bd. 1, 370, 371.) tyder på at englene som vesener ble forstått til å utgjøre én art.

planet, og at dette like gjerne kan være de underjordiske. Det stod imidlertid fortsatt igjen problemer som Ruge tok fatt på å løse.

3.3.4 Usynlige legemer eller sansebedrag?

Det første er hvordan de underjordiske kan være eller gjøre seg usynlige hvis de har legemer. Man vet, skriver Ruge, at de som er trent i taskenspill, ringlekunst og liknende – som vi i dag ville kalt illusjonister og tryllekunstnere – kan utrette de mest utrolige ting. «De, der ey har seet deslige, skulle holde, hvad derom berettes, for lige saa store Fabler, som de Underjordiske, og eenfoldige, som see det, torde vel sværge paa, det var Diævels Kunster».³⁷⁸

Ruge viser til to historiske eksempler for å belyse sitt poeng. Det første er den sagnomsuste illusjonisten Žito som fylte rollene som hoffnarr og hoffmagiker hos kong Václav 4. av Böhmen på slutten av 1300-tallet. I følge legenden hadde Žito i bryllupet til Václav og hans andre kone, Sofia, i 1389 slukt en rivaliserende gjøgler, da det eneste som stod igjen var hans skitne sko, for deretter å kaste ham opp igjen i et vannkar.³⁷⁹ Det andre eksempelet Ruge viser til er historien om El-David fra Amadiya som finnes i Holbergs *Jødiske Historie* (1742).³⁸⁰ El-David var ifølge Holberg den mest kjente av en rekke personer som hadde utgitt seg for å være jødernes messias i løpet av 1100-tallet. Han hadde oppnådd yndest hos den persiske kongens fengselsfyrste som hadde lært ham noen av de kaldeiske vitenskapers hemmeligheter «som gemeenelig hadde Navn af den sorte Konst».³⁸¹ Med sine tilegnede kunnskaper og ferdigheter utrettet El-David falske mirakler for jødene ved Haaphtan, som tok opp våpen for ham i sin overbevisning om at han var deres rettmessige konge som skulle frigjøre dem fra det hedenske overherredømme. Da Sultanen ble medvitende om El-Davis fremgang blant jødene, befalte han at El-David måtte overgi seg til kongens menn, for å gi prøver sin misjon. Kongen lovet å underkaste seg El-David hvis han kunne bevise at han virkelig var messias. El-David ankom palasset og erklærte for kongen at han var messias, men ble umiddelbart kastet i fengsel, angivelig som en prøve på om han på mirakuløst vis klarte å rømme. Dette skjedde til alles forskrekkelse. Kongen sendte menn etter rømlingen, og de samme vitnet om at de kunne høre El-David, men hverken se eller fange ham. Kongen som naturlig nok trodde mennene

³⁷⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 11.

³⁷⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 11. Ruge kaller gjøgleren «Zythone» og gir følgende referanse: «Vid. Hüb. Hist. Univ. T.2. p.63». Jeg har ikke funnet ut hvilken tekst dette er, og har i stedet brukt Butler, *The Myth of the Magus*, 112-113.

³⁸⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 11.; Holberg, *Fra Maccabæernes souveraine Regimente indtil denne Tid*, bind 2, *Jødiske Historie*, 621-623.

³⁸¹ Holberg, *Fra Maccabæernes souveraine Regimente indtil denne Tid*, bind 2, *Jødiske Historie*, 622.

hadde latt seg bestikke, tok saken i egne hender og marsjerte selv i spissen av sine tropper som fulgte lyden av El-David til elvebredden ved Gozan. Forfølgerne hørte El-David rope hånende «O I Gække!» (O dere narres!), før han omsider kom til syne og krysset elven på sin kåpe. Selv kongen begynte å tro El-David virkelig måtte være messias, men ble til slutt forsikret av sine menn om at det hele kun var triks og knep.³⁸²

Hva om de Underjordiske er slike «Kunstnere, og den hele Nation besidder saadan Agilité, hvorved vores senere Syn kand i en Hast duperes?».³⁸³ Ruge betrygger sine lesere om at en ikke trenger å gripe til en slik forklaring, da mange kanskje syntes at den ikke er alvorlig nok, men selv fant han ingen urimelighet - altså umulighet - ved denne hypotesen.³⁸⁴

3.3.5 Åndelige legemer

Hvis ikke de underjordiske var akrobatiske illusjonister kunne det tenkes at det var noe med legemene deres som kunne forklare historiene. Selv om menneskers legemer alltid er synlig for det blotte øye, mente Ruge at denne egenskapen ikke er noe uatskillelig fra legemer i generell forstand, selv om den «paa nærværende Tid» (i dette liv) ikke kan skilles fra våre legemer.³⁸⁵ De som tror at det ikke finnes noen skapte ånd uten legeme (som Leibniz hevder i sin *Teodicé*), måtte ifølge Ruge si seg enig i en slik påstand.³⁸⁶ De som tror at ånd og legeme er distinkte, altså, totalt forskjellige substanser (som Descartes) ville kanskje hatt større vanskeligheter med å omfavne ideen om usynlige legemer.³⁸⁷ I det følgende forsøker Ruge å overbevise dualismens forfekttere om at sjel/legeme-dikotomien ikke kan være så absolutt som de skal ha det til, hvis en tar åpenbaringen på alvor.

Bibelen bekrefter nemlig at det finnes åndelige legemer som også menneskers legemer skal bli i oppstandelsen (1 Kor. 15:44). Selv om Skriften ikke gir en fullstendig forklaring på disse åndelige legemenes natur, så hevder Ruge at vi med visshet kan tillegge dem følgende egenskaper: 1.) At de kan forflytte seg raskt over lange distanser (Matt. 27:53); 2.) at de kan

³⁸² Holberg, *Fra Maccabæernes souveraine Regimente indtil denne Tid*, bind 2, *Jødiske Historie*, 621-623. Det kan her bemerkes at Holberg, hvilket var en av Danmark-Norges ledende historikere som selv tok til orde for å skille ut det fabuløse fra historien, ikke stilte seg tvilende til denne historiens sannferdighet, kanskje fordi den underbygger hans overbevisning om at Jødernes tragiske skjebne gjennom historien i stor del skyldtes falske profeter. Holberg, *Fra Maccabæernes souveraine Regimente indtil denne Tid*, bind 2, *Jødiske Historie*, 623.

³⁸³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 11, 12.

³⁸⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 12.

³⁸⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*

³⁸⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 12.

³⁸⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 12.

penetrere tette legemer, som lukkede dører (Luk. 14:16-) og 3.) at de kan gjøre seg synlige, og igjen usynlige; i et øyeblikk åpenbares, og i et øyeblikk forsvinne (Joh. 20).³⁸⁸

Ved å trekke inn de åndelige legemer visste Ruge at han hadde beveget seg inn på et teologisk ømfintlig område og tar seg selv i forsvar. Han forsikrer sine lesere om at han på ingen måte sidestiller de underjordiskes legemer - som han innrømmer at kanskje ikke er av de beste vesener - med de salige legemer, og enda mindre med «det paa Guddommens Throne tilbedelige Christi Legeme, som vores forventede aandelige Legemer skal blive lige dannede» (Fil. 3:21).³⁸⁹ Hans eneste hensikt hadde vært å bevise med Skriften at det å være usynlig ikke strider mot «Legemers Lov i Almindelighed», selv om det strider mot «vore Legemers lov for denne Tid i Besynderlighed»; for hvorfor skulle alle legemer dømmes etter våre timelige legemer?³⁹⁰

Ruge hevder at en i det minste ikke kan dømme de åndelige legemene etter disse, for de evangeliske eksemplene, så vel som skriftens bruk av adjektivet 'åndelig', viser at de må ha langt andre kvaliteter. Når de likevel betegnes som legemer, kan man ifølge Ruge slå fast at åndelige kvaliteter ikke kan stride mot legemers vesen i alminnelighet: Hvis ikke måtte 'åndelig' og 'legeme' være «incompossible, det er, et Chimere, noget, som var urimeligt, altsaa umueligt».³⁹¹ Som en god wolffianer mener Ruge at åpenbaringens sannheter ikke kan stride mot fornuften, så hvis vokalinspirasjonen og kontradiksjonsprinsippet er gjeldende, er de åndelige legemene slått fast.

De åndelige legemenes eksistens var nå etablert, og kontinuiteten i naturen som Leibniz tese om den beste mulige verden postulerer, krever at det må være grader i legemenes «Aandelighet» (les: subtilitet): «(...) organic bodies vary no less in perfection than the spirits to which they belong.»³⁹² Ruge skriver at det er forskjell på åndelige legemer og de himmelske legemer, siden de fordømte legemer også er åndelige. 'Åndelig legeme' er med andre ord et hyperonym, og ikke en betegnelse forbeholdt de salige og hellige legemer. Ruge mente at han derfor var på trygg grunn, siden selv den «største Consequence Mager [ikke kan] drage mindste onde Følge».³⁹³

³⁸⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 12.

³⁸⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 12.

³⁹⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 12-13.

³⁹¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 13.

³⁹² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 13; Leibniz, *Theodicy*, overs. Huggard, 198.

³⁹³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 13.

Hvis en antok at de underjordiske har åndelige legemer, trengte en ikke å forklare hvordan de kan åpenbares, forsvinne, og gå inn i tette legemer. Siden det ikke foreligger noen motsigelse hevder Ruge at han har vist nok en mulighet. Det ser imidlertid ut til at Ruge mente at dette var en lettvent utvei, idet han skriver at en ikke trenger å «ta tilflugt» i de åndelige legemer.³⁹⁴ Som nevnt over bruker han den samme formuleringen når han avviser mirakler og Djevelens kogleri som forklaringer. Ruge undersøker derfor mulighetene for at de underjordiske har materielle legemer.

3.3.6 Materielle legemer

«Man veed» skriver Ruge, at materie og legeme ikke er det samme. Selv om ethvert legeme er materielt, så er ikke all materie legeme. Men i denne sak ville det være det samme om man sier materie og legeme, da det er den materielle kvaliteten som blant annet gjør at legemene kan sees. Nå er det ikke all materie som kan ses. Vinden tviler ingen på at er materiell, siden den bade kan føles og høres, men ikke alltid sees. Kanskje de underjordiskes legemer også består av en type materie som ikke kan sees?³⁹⁵

Man veed og, at naar man udbanker Kaabber, Blik, og deslige, gjør hule Kugler deraf, og udpumper Luften af samme, da stige de af sig selv i Luften; thi de ere lættre enn Luften. Hvo veed, om de Underjordiske ey kunde vide den Kunst, efter Behag at gøre sig lætte og tunge, og formedelst dette Kunst-Stykke i en Hast lade sig see, og igien forsvinde?³⁹⁶

Ruge oppgir ingen referanse for eksperimentet, men han har mest sannsynlig lest om det i en av Gottscheds kommentarer til Fontenelles dialog. Disse er som nevnt oppført sammen med Eilschovs kommentarer, som til sammen utgjør sluttnotene i sistnevntes *Samtaler om mer end een verden*. Som vi så i forrige kapittel hadde Fontenelles filosof luftet sine tanker om fremtidens flyvekunst; at menneskene kanskje en gang kan seile til månen.³⁹⁷ Til dette tilfører Gottsched at han hadde lest en disputas om kunsten å seile gjennom luften, skrevet av en forfatter han ikke kunne navngi, siden avhandlingens tittelblad hadde gått tapt. Gottsched legger ved et kort sammendrag av avhandlingen som han deretter vurderer.³⁹⁸

³⁹⁴ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 13.

³⁹⁵ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 13, 14.

³⁹⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 14.

³⁹⁷ Fontenelle, *Samtaler*, 93.

³⁹⁸ Fontenelle, *Samtaler*, 292-294.

For å bygge et luftskip skriver forfatteren at man kan pumpe ut den grove (tunge) luften av store blikk- eller kobberkuler. Dersom metallet ikke er tyngre enn den utpumpede lufts tyngde, vil kulen sveve i luften, og hvis metallet utarbeides såpass tynt at kulens vekt blir mindre enn den omkringende luft, vil den stige i været. Med en tilstrekkelig mengde kuler bundet til et skip utstyrt med seil, ror og anker kan mannskapet seile gjennom luften, slik som på sjøen. For å stå stille kan man kaste anker, og hvis en vil lande burde man på forhånd installere ventiler på kulene, slik at den grove luft gradvis kan slippes inn igjen og gjøre dem tyngre.³⁹⁹

Enhver som forstod noe om hydrostatikk og aerometri kunne ifølge Gottsched lett skjønne hvorvidt dette forslaget kunne realiseres. Det eneste problemet var at metallet aldri kunne motstå trykket som en slik utpumping forårsaket, siden det måtte utarbeides såpass tynt og lett. Avhandlingens forfatter forsikret imidlertid sine lesere om at han selv hadde klart å skape slike svevende kuler. Selv om dette var sant, stod det ifølge Gottsched fremdeles igjen hindringer hvis et slikt skip skulle brukes til måneseiling. Jo høyere opp i luften en kommer, jo lettere er luften, og omsider er det ingen luft igjen.⁴⁰⁰

Hvorudi skulde nu Skibene siden svømme? Eller hvad skulde drive dem af Sted, naar der ikke meer var nogen Vind i den høye Himmel-Luft for Haanden? Ja, hvo skulde vel kunne leve der, da man allerede paa de høye Bierge hos os, hvor Luften er alt for fin, ikke meer kand aande?⁴⁰¹

På grunn av disse problemene konkluderer Gottsched med at reisen til månen ennå har en fjern og usikker fremtid.⁴⁰²

Det er ingen ting som tilsier at Ruge selv utførte eksperimenter med svevende kuler eller satt inne med relevante kunnskaper om aerometri og hydrostatikk, men at han lente seg på den ukjente forfatterens forsikringer til tross for Gottscheds innvendinger. Til Ruges forsvar trengte ikke de underjordiske å være begavet med metallkropper, eller være i stand til å reise høyt opp i atmosfæren (og langt mindre til månen). Det er de fysiske prinsippene Gottsched gikk god for som er det sentrale for Ruges argument: Dersom en teoretisk vedkjenner seg at ett hult og lufttett objekt kan gjøres lettere enn den omkringende luft ved bruk av en vakuumpumpe, så er det også i prinsippet mulig at de underjordiske kan ha slike egenskaper fra naturens side, slik at de kan bevege seg rundt i luften.

³⁹⁹ Fontenelle, *Samtaler*, 292, 293.

⁴⁰⁰ Fontenelle, *Samtaler*, 293, 294.

⁴⁰¹ Fontenelle, *Samtaler*, 294.

⁴⁰² Fontenelle, *Samtaler*, 294.

Ved første øyekast kan forslaget - selv for Ruge - virke overmåte anstrengt. Det var det kanskje også, men hvis vi ser til postulatet Eilschov fremsetter i *Samtaler* vedrørende relasjonen mellom fenomenene mennesker kan produsere i fysiske eksperimenter og de naturlig forekommende fenomener, fremstår Ruges forslag noe mindre søkt. Inspirert av den eksperimentelle naturvitenskapen proklamerer Eilschov at «Kunsten er Naturens Abe, og man kand sige, at intet, uden det, som skeer virkelig i Naturen, er mueligt ved Kunsten».⁴⁰³ Denne metaforen gjentar han i sin *Fruentimmerfilosofi* der han som førstemann på morsmålet gir en kort innføring i den eksperimentelle fysikk metode.⁴⁰⁴ De naturkyndige, skriver Eilschov, kan «nøde Naturen» i deres nærværelse og oppsikt, det vil si, frembringe dens virkninger ved eksperimenter eller forsøk hvorved de rette årsakene til naturlige hendelser åpenbares.⁴⁰⁵ Som ellers i boken følger det med et eksempel, pedagogisk tilpasset det ustuderte publikum:

Man tager 3 Deele rensed Salpeter, 2 Deele Sal Tartartarien [sic. (kaliumkarbonat)] og 1 Deel Svovel, som blandes sammen med hindanden. (...) Naar dette legges i en Skee, og sættes paa gloende Kul, bliver det i Førstingen brunt, tændes siden an, blinker frem, som et Lyn-Ild, skiærer i Øyet, knalder som Torden, slaar undertiden Skeen i tu, eller kaster den op i Loftet og maler den gandske sort. Med faa Ord, Torden, Lyn-Ild, og alt, hvad der følger paa, kand dette Forsøg forklare tilgavns. (...) Af Kunsten, Naturens Abe, kand hun slutte til Naturen selv.⁴⁰⁶

‘Like’ virkninger måtte skyldes ‘like’ årsaker, men som eksempelet viser er det - til metaforens fortjeneste - ikke snakk om et likeverdig forhold: Fenomener frembrakt av menneskelige kunster er ikke speilbilder av de naturlig forekommende fenomener, men ufullkomne etterligninger; en oppfatning hvis logikk og følelsesinnhold er i tråd med Eilschovs oppbyggelige diskurser fra *Samtaler* som vi var inne på i forrige kapittel, der menneskets stolthet tuktes i betraktningen av forholdet mellom menneskelig utilstrekkelighet og Guds allmakt og allvitenhet.

I lys av det foregående kan Ruges tankegang forstås som følgende: Hvis avhandlingens forfatter virkelig hadde klart å skape oppdrift i metallkuler ved hjelp av undertrykk, og man leser Eilschovs standpunkt til å bety at alle ‘fenomener’ som er mulige å fremstille gjennom eksperimenter utelukkende er imperfekte imitasjoner av noe som allerede foregår i naturen, så kunne de menneskeskapte svevende metallkulene være en billig etterligning av en overlegen

⁴⁰³ Fontenelle, *Samtaler*, 248.

⁴⁰⁴ Eilschov, *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*, 140.; Pold, ”Fiktionalitet i F.C. Eilschovs Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie.”, 30.

⁴⁰⁵ Eilschov, *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*, 139.

⁴⁰⁶ Eilschov, *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie*, 140.

gudskapt naturlig arketype: De svevende metallkulene forholder seg til de underjordiske, slik knallpulveret forholder seg til lyn og torden.

Videre fremsetter Ruge teorien om at de underjordiske har kamuflerende egenskaper. Han mente dessuten å ha lest at «det Dyr Chamælon», som ifølge de gamle naturalistene kan skifte farger etter egen vilje, egentlig er skapt med et «Corpus Pellucidum» (en gjennomsiktig kropp), slik at bakgrunnen skinner gjennom kroppen dens og gjør at dyret ser ut til å ha samme farger som omgivelsene.⁴⁰⁷ Til dette anfører Ruge et lengre sitat fra en reisebeskrivelse av Alger og landskap lengre inn i Afrika, «sammenskreven af en Engelsk mand».⁴⁰⁸ Forfatteren forteller at han med flere andre hadde blitt kommandert av sin kaptein til å fange et dyr, som de på avstand trodde var et hvitt lam. Under den hektiske jakten som fulgte gjemte dyret seg under en busk, der det til mannskapets store forbauselse plutselig antok de samme fargene som busken. Hadde det ikke vært for at én i kompaniet avfyrte sin muskett, hvis knall gjorde at dyret sprang opp av forskrekkelse, var forfatteren sikker på at det ville unnslippet dem. De klarte til slutt å skyte et ben av dyret, og fikk undersøkt det nærmere. Dyret var likt det forrige, men hadde skiftet farge fra melkehvit til sort-grå. Dyret hadde meget fin ull, et kort ulvelignende hode, skarpe tenner, et grimt åsyn, og en sauelignende bakdel. Det var den mest fremmede skapningen den verdensvante forfatteren noen sinne hadde sett, og det minnet ham om «det Dyr hvorom de Lærde melde at kan antage sig Farve efter hvert sted».⁴⁰⁹

Det er vel mulig at de underjordiske har gjennomsiktige kropper eller at de kan skifte farge som de vil, eller i det minste, etter sine omgivelser? Fantes det dyr som på et øyeblikk kunne unnslipe menneskers sanser, var mulig at de underjordiske kunne ha tilsvarende egenskaper. Ruge hadde demonstrert at det var «mange Maader, paa hvilke de Underjordiskes Synlighed og Usynligheds Muelighed kand vises, (...)».⁴¹⁰ Han forpliktet seg ikke til noen av teoriene, men skriver simpelthen at «(...) hvilken af dem man vil antage, seer jeg ikke andet, end den lader sig forsvare».⁴¹¹ Denne siste formuleringen er praktisk talt identisk med den Eilschov anfører i forbindelsen med sine hypoteser om dommedags fysiske årsaker. Ingen kunne bevise

⁴⁰⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 14.

⁴⁰⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 14. Reisebeskrivelsen Ruge sikter til er trolig T.S., *The Adventures of (Mr T.S.) an english merchant, taken prisoner by the turks of Argieres, and carried into the inland countries of Africa: With a Description of the Kingdom of Argiers, of all the towns and places of note thereabouts.* (red). A. Roberts (London, 1670).

⁴⁰⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 15,16.

⁴¹⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 16.

⁴¹¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 16.

at de underjordiske vesener (med sine flyktige egenskaper) er umulige, tvert imot kan fornuften finne mangfoldige muligheter.

Ruge kommer deretter til sitt andre spørsmål: Hvordan kan de Underjordiske gå inn i berg og lignende, som for oss syntes å være tette legemer? Flere av hans foregående hypoteser om de underjordiskes evne til å gjøre seg usynlige og synlige kunne forklare også dette problemet. Hvis en antar at de underjordiske har legemer som kameleonen kan deres tilsynelatende inngang i solide legemer være nettopp dette, og ikke noe virkelig. Hvis en antar at de underjordiske har åndelige legemer som «i uefterfølgelig Hastighed kunde skyde sig længer bort, end vi kunde øyne fra det Sted, de nylig saaes paa, eller [som de svevende metallkulers gudskapte arketype] gjøre seg i en Hast saa lætte, at de i større Hastighet, end de Ting, vi kiende, kunde skyde sig op og bort i Luften», kan en si det samme, «og saa er i denne Post al Vanskelighed borte». ⁴¹²

Selv om de foregående hypotesene unngår problemet drøfter Ruge muligheten for at de underjordiske faktisk kan penetrere berg og bo i dem. Han viser i denne anledning til en anmeldelse i tidsskriftet *Nye Tidender om Lærde og Curieuse Sager* (Nr. 33, 16. aug. 1725) - som han antakeligvis ikke lengre hadde for hånden, da han oppgir både feil tittel på avhandlingen og nummeret på tidsskriftets utgave - av Johan Samuel Fechts *De navigo supra & subter aqvas cursum suum sistente*. ⁴¹³

Anmelderen skriver at Fecht i sin avhandling viser muligheten og nytten av et fartøy som kan seile både under og over vannet. I første kapittel beskriver han hvordan en slik båt må utformes med hensyn til størrelse (den kan ikke være mer enn 60 fot lang), form og innretning. Undervannsbåten kunne dessuten utstyres med «det nyligen paafundne og meget merkverdige Hydrometrum» som kan måle vannets dybde og tyngde. ⁴¹⁴ Fordelene med å seile under vann var utallige; man kunne unngå farer som uvær og sjørøvere; på høylys dag «inløbe i Haunene for Salee og Tunis om der er dybt nok, afhugge de Fiendtlige Ankertauge, gjøre Huller i Skibene, stikke Galleerne om Natten i Brand», og sist men ikke minst, hente opp de mest kostbare skatter som skjuler seg på havets bunn. ⁴¹⁵ Men hva hadde denne avhandlingen om undervannsbåter å gjøre med evnen til å kunne penetrere faste legemer? Nå som Fecht

⁴¹² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 16, 17.

⁴¹³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 17; Tittelen Ruge oppgir er «possibilitate supra & subter aqvas cursum dirigendi», og utgaven han mente å ha lest anmeldelsen i er nr. 53, 16. aug. 1725; Anon. *Nye Tidender Om lærde og curieuse Sager/ Samlede udi Året 1725*, 523.

⁴¹⁴ Anon., *Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager/ Samlede udi Aaret 1725*, 523, 524.

⁴¹⁵ Anon., *Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager/ Samlede udi Aaret 1725*, 524.

hadde vist muligheten av å ferdes under vann, så mente Ruge at en skarpsindig person kanskje kunne vise muligheten av å leve og ferdes under jorden.⁴¹⁶

«Man ved», skriver Ruge, at selv om berg, jord og lignende materialer syntes å være hele og kompakte legemer, så er de i egentlig sammensatt av uendelig små deler. De har derfor sine «Mellem-Rum; de have sine Poros, eller Luft-Huller» hvor luften trenger inn i dem.⁴¹⁷ Da det også er sannhet at «Hvor der er Luft, der kand leves», så er det heller ikke merkelig at det finnes mark i jorden eller små ormer, selv i de hardeste steiner. Alt avhenger av om ens legeme kan puste luften som finnes på stedet en oppholder seg, forklarer Ruge.⁴¹⁸

Naturens uendelige mangfold av skapninger viser hvordan noen er skapt til å leve i vann, noen på land og noen i luften. Selv i én og samme «Luft» er det store variasjoner. Ruge informerer sine lesere om at ulike fuglearter flyr i forskjellige høyder, og at dette har sin forklaring i at enkelte rett og slett ikke er i stand til kan fly særlig høyt, mens andre kan fly helt opp i den tynne luften.⁴¹⁹ Tilsvarende bemerker han at man kan demonstrere, ved hjelp av en vannpresse, at det samme prinsippet gjelder for fisker, da enkelte fiskearter bare kan leve på en viss dybde, det vil si, «i tykkere og tyndere Luft». Ruge legger til at «Trykningen af en høyere og mindre høy vandstykke og gjør noget til Sagen».⁴²⁰ Siden naturen utviser uendelige variasjoner i artenes tilpasninger, spør Ruge «Hvo kand altsaa nægte os, at det var mueligt» at Naturen kan ha dannet de underjordiske på en slik måte at de kan overleve i «Bierg og Jord-Luften»?⁴²¹

Tilsvarende de foreliggende observasjonene om fiskene og fuglene påpeker Ruge at det ikke er nødvendig å anta at de underjordiske kan oppholde seg i, eller trenge seg gjennom hvilken som helst jordtype eller bergart.⁴²² Igjen viser Ruge til *Nye Tiender om Lærde og curieuse Sager* (Nr. 46, 15. nov. 1725) hvor det er trykt et utdrag av Friedrich Christian Webers *Nouveaux Memoires sur l'Etat present de la Grande Russie ou Moscovie*, fra kapittelet om ostjakernes [khantienes] seder og levemåte, forfattet av Johan Bernhard Müller, kaptein av De Svenske Dragoner, mens han satt fengslet i Moskva.⁴²³ Müller forteller om forekomster av

⁴¹⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 17.

⁴¹⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 17, 18.

⁴¹⁸ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 18.

⁴¹⁹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 18.

⁴²⁰ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 18.

⁴²¹ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 18.

⁴²² Ruge, *Fornuftige Tanker*, 18

⁴²³ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 19, Anon, *Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager/Samlede udi Aaret 1725*, 735-740.

«Mamant» på sandholdige enger i Berezovo og omegn. Noen mente at dette ganske enkelt er elefantfossiler, da de ligner elfenben, men Müller og andre med ham var av oppfatningen om at slike horn tilhører et annet dyr som lever under bakken på sumpaktige steder, og som med sine horn graver seg gjennom jorden. Siden ‘mamant’ nesten utelukkende var funnet i sandholdig jord, var Müllers teori at sanden på enkelte steder er såpass tett sammenpakket at dyrene ikke makter å trenge seg gjennom, og derfor omkommer.⁴²⁴

Noe som styrket Müllers hypotese var at flere av de utgravde hornene var blodige ved hodefestet. Det var også funnet panne-, kjeve-, og ribbein som fremdeles hadde kjøtt på seg. Funnene var såpass omfangsrike at en kunne rekonstruere komplette skjeletter. Dessuten kunne kapteinen melde at troverdige vitner hadde observert slike dyr i hulene som finnes i de høye fjellene utenfor Berezovo. Beistene ble anslått til å være omlag 2,5-3 meter høye og 5,5 meter lange; gråfargede med lange bredpannede hoder, utrustet med to bevegelige horn; ett under hvert øye. Føttene var på størrelse med bjørnelabber, og beina kunne strekkes langt ut under gange, eller legges tett inntil kroppen.⁴²⁵ I lys av Müllers beretning var det ifølge Ruge mulig at de underjordiske også har legemer som tillater dem å bo i huler og trenge seg gjennom visse jord- og bergarter.⁴²⁶

Som en avsluttende kommentar skriver Ruge «Sandelig Naturen er uendelig forunderlig i sine Gierninger. Mange Ting holdes for urimelige, og ere dog ey allene muelige, men og virkelige». Ruge innrømmer at han kanskje hadde «vævet alt for længe» og misbrukt sin venns tålmodighet. Hvis dette var tilfellet kunne han sende brevet i retur med påtegningen «Solventur risu tabulæ, tu missus ababis».⁴²⁷ Sitatet er fra den 86. og siste verselinjen i den romerske poeten Quintus Horatius Flaccus’ *Sermonum seu Satirarum*, Bok 2, Satire 1. I følge Arthur John Maclean er den generelle betydningen av verselinjen at det foreliggende er uverdigg en seriøs vurdering, og at dommerne vil le av spøken og frifinne forsvareren.⁴²⁸

3.3.7 Konklusjon

I dette kapittelet har jeg vist hvordan Ruges brev «Om Underjordiske» kan forstås som bidrag til diskusjonen omkring djevelen, onde ånder, spøkelser og andre vesener. Vi har sett hvordan

⁴²⁴ Anon, *Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager/ Samlede udi Aaret 1725*, 736.

⁴²⁵ Anon, *Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager/ Samlede udi Aaret 1725*, 736-737.

⁴²⁶ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 19, 20.

⁴²⁷ Ruge, *Fornuftige Tanker*, 20.

⁴²⁸ Flacci, Quinti Horatii, *Opera Omnia : with a commentary by the Rev. A.J. Maclean*, bind 2, *Bibliotheca Classica*, 446.

Ruge betimelig kritiserer Pontoppidans stråmann av Descartes og bekkerianerne, samt Holbergs inkonsekvente bruk av sine egne filosofiske prinsipper om den gyldne middelvei og tiltro til andre menneskers rapporterte sanseerfaringer. Selv om brevet åpner polemisk er det en dramatisk utvikling i brevets tone, for mens det innledes i dypeste alvor, med en skarp kritikk av arrogante, u-filosofiske holdninger og skildringer av skumle alvorlige hendelser, så ender det opp i uforpliktende lystige spekulasjoner, som etter alt å dømme ser ut til å være skrevet like mye for å fornøye som å opplyse.

Som nevnt i historiografien var den viktigste grunnen til at Hansen så å si skrev Ruge ut av filosofihistorien, at hans metode er helt elendig og det ikke fantes noen støtte for hans fremgangsmåte hverken før eller i hans egen tid. Han beskriver den således:

den består deri, at der er nogle spørgsmål han ønsker belyst, og derfor ser han sig om for at finde et eller andet, der kan bruges til at give en tilsyneladende forklaring; dermed er så hans logiske hverv fuldstændig endt (...) når man blot formåede at sammenstille to fænomener, så var det dermed bevist at de hørte sammen.⁴²⁹

Fremgangsmåten Ruge bruker for å demonstrere de underjordiskes mulighet har som vi har sett en slags støtte i Wolffs praktiske logikk, men helt konkrete eksempler på denne måten å resonere på finner i Fontenelles dialog, der filosofen forsøker å godtgjøre sin tese om liv på andre planetene. Akkurat som Fontenelle får Ruge vist og brukt sin kunnskapsbredde og kreativitet og når han gir mulige forklaringer hentet fra fantasieggende reisebeskrivelser, naturobservasjoner og eksperimenter for å understøtte sin tese. Som vi har sett tok Eilschov og Pontoppidan også i bruk mulighetsbegrepet, men til en helt annen hensikt. For dem var det å kunne legge bevisbyrden på den skeptiske part avgjørende for deres apologetiske innsats i en tid der religionens mysterier Bibelens profetier og Djevelens plass i verden var under angrep av stadig mer innflytelsesrike fritenkere, deister, og fideister.

4. Avslutning

Det særegne med Ruges opplysningsprosjekt sett i den dansk-norske konteksten er med andre ord ikke hans fremgangsmåte, men fraværet av et det moraliserende og oppbyggelige perspektivet som var så essensielt for hans landsmenn. Som vi har sett må Ruge ofte ta seg selv i forsvar, idet han vet at han tøyser grensene for det som er mulig å mene. Som nevnt i

⁴²⁹ Hansen, *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. århundrede*, 46, 47.

innledningskapittelet beskriver Suhm Ruges tenkning som friere enn man er vant til i Danmark-Norge og det kan hende at Ruges brev for mange var et friskt pust som skilte seg fra den belærende skolebokfilosofien. Anmelderen fra *Neuer Zeitungen von gelehrten Sachen* som tydeligvis også var en tilhenger av Wolff, bemerker at Ruges stil er fri, slik det passer seg for en filosof. Ruges lek med mulighetsbegrepet på bekostning av åpenbaringen er helt i tråd med Wolffs syn om at fornuften ikke skal være teologiens tjener: Fornuften må ifølge være høyeste appellinstans, for siden alt som ikke innebærer en logisk motsigelse er mulig, må det være argumenter og ikke autoriteter som er avgjørende. Den som kjenner årsakene til hvorfor og hvordan noe er mulig (og derfor kanskje virkelig) kan lykkes med å avverge alle forsøk på å begrense tanken.⁴³⁰

Selv om Ruge fikk skryt i tidsskriftene var det ikke alle som var like begeistrede for hvordan Ruge anvendte sin fornuft. Hans embetsbror, Niels Dorph, gav følgende karakteristikk av Ruge:

Man kan ei nægte ham en stor indsigt i theologien; men man maa tilstaa ham en større i filosofien (...) Ja det var fast ingen gjenstand uden han vidste om og i den fornuftigen at kunne resonere Det mest man kan laste denne mand for er, at han havde næsten filosofisk koldsindighed, og at han i denne koldsindighed gik for vidt.⁴³¹

I seg selv betraktet så er ikke Ruges forestillinger om fornuftige havskapninger så langt unna Pontoppidans «Hav-Aber» eller de underjordiske så langt unna halvmaterielle demoner, men implikasjonen om at mennesket ikke er det eneste fornuftige mennesket på jorden kan ha vært provoserende for de mer religiøst samvittighetsfulle, og forsvaret av troen på bergtroll og underjordiske var heller ikke helt uproblematisk, som vi kan se av at det i Sorø på 1760 tallet var det en spektakulær sak om troll som involverte en del lokale prester, og som ble brakt helt opp til kongen. Ikke lenge etter tok Jens Kraft i sin polemikk mot J. S. Sneedorff anledning til å hevde at geometri og fysikk hadde ryddet mer farlig overtro ut av verden enn smakens skrifter.⁴³²

I denne oppgaven har jeg forsøkt å vise hvordan Ruges brev «Om Fornuftige Skabninger i Havet» og «Om Underjordiske» kan forstås som bidrag til temaer som opptok sentrale dansk-norske opplysningsaktører. Selv om Ruge var langt unna lærde miljøer er det tydelig at hans

⁴³⁰ Schwaiger, «Wolff, Christian (von) (1679-1754)», 864.

⁴³¹ Ødegaard, *Valdrespresta*, 28-29.

⁴³² Kragh, *Natur, Nytte og Ånd 1730-1850*, bind 2, *Dansk naturvidenskabs historie*, 199.

brev ikke kan karakteriseres som private og fruktløse grublerier (jfr. Petersen) men som nøye utenkte intervensjoner i konkrete diskusjoner.

5. Litteratur

Antognazza, Maria Rosa. "Reason, revelation, and arguments for the Deity" I *The Routledge Companion to Eighteenth Century Philosophy*, rediget av Aaron Garrett, 145-166. New York: Routledge, 2014.

Aquinas, Thomas. *On Evil*. Oversatt av Richard Regan, redigert av Brian Davies. New York: Oxford University Press, 2003.

Augustin, Aurelius. *True Religion (De vera religione)*. Oversatt av Edmund Hill i *On Christian Belief*, bind 8 av *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century*. Redigert av J. Boniface Ramsey. New York: New City Press, 2005.

Beitrusten, Geir. *Gardar og slekter i Vestre Slidre A: Hegge og Lidar*, bind 1 av *Valdres Bygdebok 1*, redigert av Ivar Aars. Leira: Valdres Bygdeboks Forlag, 1987.

Bever, Edward. "Witchcraft Prosecutions and the Decline of Magic." *The Journal of Interdisciplinary History* 40, nr. 2 (Høst, 2009): 263-293.
<http://www.jstor.org.ezproxy.uio.no/stable/40263656>

Brown, Christopher, red. *The Internet Encyclopedia of Philosophy* ISSN 2161-0002, <https://www.iep.utm.edu/>, 27.10.2022.

Bull, Francis. *Fra Holberg til Nordal Brun: Studier til norsk aandshistorie*. Kristiania, Aschehoug & Co., 1916.

Bull, Francis. *Norges Litteratur: Fra reformationen til 1814*. Bind 2 av *Norsk Litteraturhistorie*, redigert av Francis Bull og Fredrik Paasche. Kristiania: H. Aschehoug & Co., 1924.

Burnet, Thomas. *The Sacred Theory of the Earth*, Utg. 2. London, 1691.

Butler, E.M.. *The Myth of the Magus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948.

- Büsching, Anton Friedrich. *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in der Königlich Dänischen Reichen und Länden*. Bind 2. Kopenhagen, Leipzig: Johan Benjamin Ackermann, 1756.
- Castberg, A. ST.. *Slekten Castberg gjennom 300 år*. Oslo: Det Mallingske Boktrykkeri, 1938.
- Derham, William. *Physico-Theology: Or, A Demonstration of the Being and Attributes of God, from his Works of Creation*. London: 1713. Printed for W. Innys, at the Princes Arms in St. Paul's Church-Yard.
- Derham, William. *Astro-Theology: Or a Demonstration of the Being and Attributes of God, from a Survey of the Heavens*. London: 1721. Printed by W. and J. Innys, Printers to the Royal-Society, at the Prince's Arms at the West End of St. Pauls.
- Eilschov, Fredrik Christian. *Philosophiske Breve Over adskillige nyttige og vigtige Ting*. København, 1748.
- Eilschov, Frederik Christian. *Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie eller Alvorlige og lystige Samtaler med et Fruentimmer Om det der er nyttigt og fornøyleligt i alle Philosophiens Parter Efter Fontenelles Maade forfattede. Første Deel Indeholdende en almindelig Forberedelse til Philosophien*. København, 1749, Trykt hos Deres Kongl. Majestets Hof-Bogtrykker Ernst Henrik Berling.
- Fix, Andrew. «Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought: Balthasar Bekker and the Collegiants.». *Journal of the History of Ideas* 50, no. 4 (Oktober - Desember 1989): 527-547. <https://doi.org/10.2307/2709796>
- Fix, Andrew. «Baltasar Bekker and the crisis of cartesianism.». *History of European Ideas* 17, nr. 5 (September 1993): 575-588. [https://doi.org/10.1016/0191-6599\(93\)90256-P](https://doi.org/10.1016/0191-6599(93)90256-P)
- Flacci, Quinti Horatii. *Opera Omnia : with a commentary by the Rev. A. J. Maclean*, bind 2 av *Bibliotheca Classica*, redigert av George Long og Arthur John Maclean. London: Whittaker & Co., 1853.
- Fontenelle, Bernhard. *Bernhard Fontenelles Samtaler Om Meer end een Verden, Imellem et Fruentimmer og en lærd Mand*. Af det nyeste Franske Oplag oversatte paa Dansk, med Figurer oplyste, Med Professor Gottschedens og egne nye Anmerkninger forsynede af Friderich Christian Eilschow, Phil. Mag. København, 1748.
- Frøholm, Anders, P. Lillebrænd, Knut Hermundstad, I. K. Haug, Eivind Sæteren, Anders Hermundstad, Andreas Hamre, T. Hedalen Myhre. *Valdres Bygdebok 3, Fyrste Delen*

- bind 1 av *Valdres Bygdebok 3*, redigert av P. Lillebrænd. Leira: Valdres Bygdeboks Forlag, 1972.
- Gilje, Nils, Tarald Rasmusen. *Tankeliv i den lutherske stat 1537-1814*, bind 2 i *Norsk Idéhistorie*, redigert av Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen. Oslo: Aschehoug, 2002.
- Gosse, Edmund. "Essay, Essayist.", i *Encyclopædia Britannica*. Bind 9, 11. Utg., redigert av Hugh Chisholm. Cambridge: Cambridge University Press, 1911. pp. 776–778.
- Hansen, Oscar. *Filosofien i Danmark i det 18. og 19. aarhundrede. Første afsnit. Indledningsperioden 1700-1765*. (Flere bind utkom ikke). København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1897.
- Harrison, Peter. *The Bible, Protestantism, and the Rise of Natural Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Holberg, Ludvig. *Fra Maccabæernes souveraine Regimente indtil denne Tid*, bind 2 av *Jødiske Historie: Fra Verdens Begyndelse, Fortsatt Til disse Tider*. Kiøbenhavn, 1742. Trykt hos Ernst Henrich Berling.
- Holberg, Ludvig. *Fra Verdens Skabelse indtil Maccabæernes souveraine Regiering*, bind 1 av *Jødiske Historie: Fra Verdens Begyndelse, Fortsatt til disse Tider*. Kiøbenhavn, 1742. Trykt paa Autoris Bekostning.
- Holberg, Ludvig. *Moralske Tanker*, Bind 1. Kiøbenhavn, 1744
- Holberg, Ludvig. *Trende Epistle Til *** : Hvorudi befattes det Fornemste Af Hans Liv og Levnet, Oversatte af det Latinske i det Danske Sprog*. Kiøbenhavn, 1745. Trykt og bekostet af Ernst Henrich Berling, og findes hos hannem tilkiøbs.
- Holberg, Ludvig. *Epistler, Tom. II*. bind 2 av *Epistler, Befattende Adskillige historiske, politiske, mataphysiske, moralske, philosophiske, Item Skiemtsomme Materier*. Kiøbenhavn, 1748, Trykt paa Autors Bekostning.
- Holm, Søren. *Filosofien i Norden før 1900*. København: Københavns Universitets Fond Til Tilvejebringelse Af Læremidler, 1967.
- Israel, Jonathan I.. *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*. New York: Oxford University Press Inc., 2006.

- Jantzen, Albert Thorvald. «Rosenstand-Goiske, Peder.», i *Dansk Biografisk Lexicon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814. 6. Bind, Gerson- H. Hansen*. Redigert av C. F. Bricka. København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1892.
- Johansen, Karsten Friis. *Antikken*, bind 1 av *Den europæiske filosofis historie*. København: Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1991.
- Jordheim, Helge. «The printed work as a site of knowledge circulation: Dialogues, systems, and the question of genre.» I *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*, redigert av J. Östling, E. Sandmo, D. Larsson Heidenblad, A Nilsson Hammar og K. Nordberg, 232-253. Lund: Nordic Academic Press, 2018.
- Kjøbenhavnske nye Tidender om lærde og curieuse Sager for Aar 1754*. København, De Berlingske Arvingers Bogtrykkerie, uten år.
- Koch, Carl Henrik. *Fra Reformationen Til Oplysningstiden*, bind 3 av *Den europæiske filosofis historie*. København: Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1983.
- Koch, Carl Henrik. *Dansk Oplysningsfilosofi 1700-1800*, bind 3 av *Den Danske Filosofis Historie*. København: Gyldendal, 2003.
- Kraft, Jens. *Logik eller Den Videnskab at tænke: Skrevet til Sorøe Ridder-Academies Nytte*. København, 1751. Trykt udi det Kongelige Waysenhuses Bogtrykkerie, og findes tilkiøbs hos Sl. Boghandlers Gabriel Christian Rothes Efterleverske.
- Kraft, Jens. *Ontologie, eller den første Deel af Metaphysik*. Skrevet til Sorøe Ridder-Academies Nytte. København, 1751, paa Autors egen Bekostning.
- Kraft, Jens. *Natur-Lærdommen om Gud, eller Den Naturlige Theologie: Skrevet til Sorøe Ridder-Academies Nytte*. København: Trykt udi det Kongelige Waysenhuus, paa Autors egen Bekostning. 1753.
- Kraft, Jens. *Kort Fortæling af de Vilde Folks fornemmeste Indretninger, Skikke og Meninger, til Oplysning af det menneskeliges Oprindelse og Fremgang i Almindelighed*. Sorø, 1760. Trykt hos Jonas Lindgren, det Ridderlige Academies Bogtrykker.
- Kragh, Helge. *Fra Middelalderlærdom til Den Nye Videnskab 1000-1730*, bind 1 av *Dansk naturvidenskabs historie*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2005.

- Kragh, Helge. *Natur, Nytte og Ånd 1730-1850*, bind 2 av *Dansk Naturvidenskabs Historie*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2005.
- Krefting, Ellen, Ania Nøding, Mona Ringvej. *En pokkers Skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Krefting, Ellen. «Panegyrikk, spectator-litteratur og offentlighet under det dansk-norske eneveldet.». *Norsk litteraturvitenskapelig tidsskrift* 19, no. 2 (Desember 2016): 94-105. <https://doi-org.ezproxy.uio.no/10.18261/issn.1504-288X-2016-02-03>
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Discourse on Metaphysics, Correspondence with Arnauld and Monadology*. Oversatt av George R. Montgomery. La Salle: The Open Court Publishing Company, 1902.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*. Oversatt av E.M. Huggard fra C.I. Gerhardt's *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz, 1875-1890*. Redigert, med forord av Austin Farrer. London: Routledge & Kegan Paul Limited, 1951.
- Lovejoy, Arthur O.. *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea; the William James Lectures Delivered at Harvard University, 1933*. Cambridge: Harvard University Press, 1936.
- Martin, Dale Basil. "When Did Angels Become Demons?" *Journal of Biblical Literature* 129, nr. 4 (Vinter 2010): 657-677. DOI: 10.2307/25765960.
- Melanchthon, Philipp. *Augsburgske konfesjon (Confessio Augustana)*, Oversatt av Einar Molland. Oslo: J. W. Cappelens Forlag A.S., 1969.
- Neiiendam, Michael. *Erik Pontoppidan I (1698-1735): Studier og bidrag til pietismens historie*. København: I kommisjon hos G. E. C. Gad, 1930.
- Neiiendam, Michael. *Erik Pontoppidan II (1735-1764): Studier og bidrag til pietismens historie*. København: G. E. C. Gads Forlag, 1933.
- Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1758*. Bind 1. Leipzig: 1758.
- Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager/ Samlede udi Aaret 1725*. København: Hans Kongelige Majestets privilegerede Bogtrykkerie, 1725.

Nyerup, Rasmus. *Catalog over det Norske Videnskabersselskabs samlinger. Første del. Bøger og Haandskrifter*. Kjøbenhavn: 1808.

Ostermann, Hother Bertel Simon. *Norske teologiske kandidater ca. 1690-1754: Tillegg til norsk slektshistorisk tidsskrift Bind 6. flg.* Oslo: Cammermeyers Boghandel, Det Mallingske Boktrykkeri, 1945.

Paus, Mari, red. (religion) *Store norske leksikon* <https://snl.no>

Perinetti, Dario. "Ways to Certainty." I *The Routledge Companion to Eighteenth Century Philosophy*, rediget av Aaron Garrett, 265-293. New York: Routledge, 2014.

Petersen, Niels Matthias. *Oplysningsens Tidsalder. 1750-1800. Første Afdeling*, bind 5 av *Bidrag til den danske Literaturs Historie*. Utg. 2. Kjøbenhavn: Fr. Wøldikes Forlag, 1870.

Phil Transactions N. 54, & 109 Philosophical Transactions Royal Society 16: 411–427

Pold, Valdemar Nielsen. «Fiktionalitet i F.C. Eilschovs Forsøg til en Fruentimmer-Philosophie: Introduktionen af en ny retorisk strategi i dansk videnskabelig Kommunikation» *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* 18, (2021): 28-43.

[Pontoppidan, Erik.], Anon. *Menoza, En Asiatisk Printz, Som drog Verden omkring, og søgte Christne, Særdeeles i Indien, Spanien, Italien, Frankrig, Engelland, Holland, Tydskland og Dannemark, Men fandt lidet af det han søgte. Et Skrift, som indeholder den naturlige, saa vel som den aabenbarede Religions uryggelige Grunde, og advarer mod de fleeste Christnes kiendelige Afveye, i Lærdom og Levnet*. Bind 1. Kiøbenhavn: 1745. Trykt og bekostet med Autors Afstaaelse af Ernst Henrich Berling, og findes hos hannem tilkiøbs.

[Pontoppidan, Erik.], Anon. *Menoza, En Asiatisk Printz, Som drog Verden omkring, og søgte Christne, Særdeeles i Indien, Spanien, Italien, Frankrig, Engelland, Holland, Tydskland og Dannemark, Men fandt lidet af det han søgte. Et Skrift, som indeholder den naturlige, saa vel som den aabenbarede Religions uryggelige Grunde, og advarer mod de fleeste Christnes kiendelige Afveye, i Lærdom og Levnet*. Bind 2. Kiøbenhavn:

1747. Trykt og bekostet med Autors Afstaaelse af Ernst Henrich Berling, og findes hos hannem tilkiøbs.

Pontoppidan, Erik. *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie, forestillende Dette Kongeriges Luft, Grund, Fielde, Vande, Væxter, Metaller, Mineralier, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturel, samt Sædvaner og Levemaade. Første Deel.* København: Berlingske Arvingers Bogtrykkerie, ved Ludolph Henrich Lillie, 1752.

Pontoppidan, Erik. *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie, forestillende Dette Kongeriges Luft, Grund, Fielde, Vande, Væxter, Metaller, Mineralier, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturel, samt Sædvaner og Levemaade. Anden Deel.* København: Det Kongelige Waysenhuses Bogtrykkerie, Trykt af Gottmann Friderich Kisel, 1753.

Ruge, Hermann. *Fornuftige Tanker over adskillige Curieuse Materier udi XI. Breve afhandlede til gode Venner, Hvorhos følger et ey tilforn trykt Klage-Vers over den Høy-Salige Dronning LOVISES Død. 1. Stykke.* København: Berlingske Arvingers Bogtrykkerie, ved L.H. Lillie, 1754.

Røgeberg, Kristin M.. *Akershus stift: Hedmark, Oppland, bind 2 av Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli.* Oslo: Solum Forlag, 2004.

Sandmo, Erling. «Om spøkelses.» *Vinduet* 69, nr. 3, (2015): 125-136.

Schwaiger, Clemens. “Wolff, Christian (von) (1679-1754)”, i *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers*, redigert av Heiner F. Klemme, Manfred Kuehn. New York: Bloomsbury Publishing Plc, 2016.

Skinner, Quentin. *Regarding method*, bind 1 av *Visions of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

[Suhm, Peter Fredrik] Philaletho. *Tronhiemske Samlinger*, Bind 1. Trondhiem: Trykt hos Jens Christensen Winding, 1762.

[Suhm, Peter Fredrik] Philaletho. *Tronhiemske Samlinger*, Bind 2. 1763

- Tully, James. *Meaning and Context: Quentin Skinner and his critics*. Oxford: Polity Press, 1988.
- Valkner, Kristen. «Ruge, Hermann.», i *Norsk biografisk leksikon. Bind 12: Rosseland-Schult*. Redigert av Einar Jansen, Paulus Svendsen. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1954
- Vergilius Maro, Publius. *Aeneiden. Første Bok*. Oversatt med innledning, kommentarer og etterord av Egil Kraggerud. Tangen: Suttung Forlag, 1983.
- Whiston, William. *A New Theory of the Earth, From its Original to the consummation of All Things. Wherin The Creation of the World in Six Days, The Universal Deluge, And the General Conflagration, As laid down in the Holy Scriptures, Are shewn to be perfectly agreeable to Reason and Philosophy. Whith a large Introduction concerning the genuine Nature, Style, and Extent of the Mosaick History of the Creation*. Utg. 6. London: Printed for J. Whiston and B. White, at Mr. Boyle's Head in Fleet-street, 1755.
- Worm, Jens. *Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd, som ved trykte Skrifter have gjort sig bekiendte, saavel som andre Ustuderede, som noget have skrevet, hvorudi deres Fødsel, betydeligste Levnets Omstændigheder og Død ved Aarstal kortelig erindres, og deres Skrifter, saavidt mueligt, fuldstændig anføres. Anden Deel*. København: Det Typographiske Selskab, 1773.
- Zalta, Edward N., red. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Sommer 2018 Utgaven). URL = <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/descartes/>. Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University.
- Ødegaard, O. K. *Valdrespresta*, bind 2 av *Gamalt fraa Valdres*. Kristiania: Det Mallingske Bogtrykkeri, 1917.